

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№27

(17515)

2008 чылдың
МАРТ 18,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Парлалга конференциязы

РОССИЯНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДЕТКИМЧЕЗИН АЛГАН

Шолбан Кара-оол биле ТР-ниң Чазак Даргазының
парлалга секретары Елена Локоткова.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Россия Федерациязының Чазаның хуралына республиканың социал экономиказының хөгжүлдезиниң дугайында илеткел кылып чорааш, ээп чанып келгеш, РФ-тиң Чазаның хуралының шиитпирлеринге хамаарыштыр массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле паралалга конференциязын дүүн, март 17-де, эрттирген.

Парлалга конференциязының киржикчилери.

Шолбан Валерьевич сөс алгаш, Россия Федерациязының Чазаның кежигүннери Тываның социал экономиказының хөгжүлдезиниң дугайында илеткелди кончук кичээңгейлиг дыңнааш, ханы сайгарылгазын кылганын, деткээнин, республиканың социал экономиказын дүрген хөгжүлдеринге кандыг дуза, деткимче херегиниң дугайында саналдарын бергенин журналистерге дыңнаткан. Оон түннелинде РФ-тиң Чазаның хуралы протокол шиитпирин хүлээп алган, ол бисти өөртүп турар, чедишкенин ээп чанып келдивис. Бистиң команда кыска хуусааның иштинде үрө-түннелдиг ажылдааш, Тыва Республиканың 2015 чылга чедир социал экономиказын хөгжүлдериниң программазының дугайында улуг хемчээлдиг чугула документини ажылдап кылган. Аңаа Россия Федерациязының Чазак, Чазак кежигүннери чогумчалыг үнелелди бергеш, байлактыг Тываны хөгжүлдеринге эргежок чугула деткимчени көргүзерин шиитпирлээнин айткан.

Тываның сонгукчулары РФ-тиң Күрүне Думазының депутаттарының болгаш РФ-тиң Президентизиниң сонгукчуларына кончук идепкейлиг киришкен. Ылангыя РФ-тиң Президент сонгукчуларын моондактаар бодаан чамдык суртаал ажылы республикага чоруп-даа турган болза, Тываның сонгукчулары мерген угааннын көргүскен, сонгукчуларга каянгызындан-даа артык идепкейлиг киришкен. «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның кандидаты Дмитрий Медведев дээш республиканың сонгукчуларының 89 ажыг хуузу бадылаашкынын берген, ол дээш сонгукчуларга сеткилин ханызындан өөрүп четтиргенин Чазак Даргазы илереткеш, РФ-тиң Чазаның хуралына Тыва дугайында айтырыгны шиитпирлээринге сонгукчуларның Россияның парламентин, Чазан деткип турары база улуг рольду ойнаанын демдеглээн.

РФ-тиң Чазак бажынынга Виктор Зубковтуң удуртулгазы-биле Тывага инвестиция төлөвилелдеринге дуза чедирер күзелдиг куртуң тергип бай хөреңгитеннериниң

киржилгези-биле март 11-де хурал болганын ол дыңнаткаш, шак мындыг шыырак составтыг хурал бир дугаар болганын Чазакка демдеглээнин чугаалаан. Ол чүл дээрге, Тываның кайгамчыктыг чараш бойдузу, элбек байлаа, талантылыг, ажыл-ишчи чону хөреңгилег инвесторларны хаара тудуп турарын айткан. Олег Дерипаска (Базовый элемент), Сергей Пугачев (Межпромбанк), Алексей Мордашев (Северсталь) болгаш өске-даа байлар Тывага инвестиция төлөвилелдерин боттандыраарына кандыг дузаны чедирип болурун ол хуралга чугаалааннар. Моон алгаш көөрге, Тываның социал экономиказын хөгжүлдеринге боттут дузаны чедирер күзелдиг компаниялар, хуу кижилер эвээш эвес болуп турар.

РФ-тиң Чазак хуралына Сергей Шойгу, Алексей Кудрин, Дмитрий Козак болгаш өске-даа Чазак кежигүннери санал бергеш, Тываның экономиказының, социал адырының хөгжүлдези кошкак, оон уламындан чоннуң амыдыралының деңгели куду болуп турар, ынчангаш республиканы сайзырадырынга күрүнениң деткимче, дузазы эргежок чугула болуп турарын айтканнар. Демир-орукту тударын, электри энергиязы-биле хандырылганы экижидерин, элбек казымал байлактарны шингээди алырын дүргедирин болгаш

өске-даа республиканың хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээрин чугулага көргө-нин Дарга чугаазына айткан. РФ-тиң Чазаның Даргазы Виктор Зубков Чазак кежигүннериниң саналдарын деткээш, Тываны хөгжүлдеринге кичээңгейни салыры чугула деп санаан.

Амгы үеде РФ-тиң Чазак хуралының протокол шиитпиринде кирген айтырыгларны боттандыраар хемчеглерни алыры, олче сагыш салыры кол айтырыг болуп турарын Чазак Даргазы чугаалаан. Бирги ээлчегде 2015 чылга чедир Тыва Республиканың социал экономиказының программасында кирген объектилерни Россия Федерациязының хамаарышкан яамылары, федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органны-биле чугаалажып тургаш, оларны 2008 чылдың бюджетинге кирип, акшаландыраарын чедип алыры болуп турар. Оон өске-даа кылып, шиитпирлээр ужурлук кончук чугула айтырыгларга Шолбан Валерьевич доктаагаш, оларны республиканың күүсекчи, төлээлекчи эрге-чагырга болгаш Тыва Республикада федералдыг эрге-чагырга органны, хоорайлар, кожууннар, сумулар чагыргалары, оларның удуртукчулары бир демниг ажылдап тургаш, күүседири негетинип келгенин чугаалаан. Аңаа паралалга органны, журналистер база улуг

рольду ойнаарын айткан.

Бо айтырыгга хамаарышкан, тодаргайлаарга, РФ-тиң Чазак хуралының протокол шиитпирлерин күүседири сорулгаларны тодардыр хуралды келир четверте эрттирерин Дарга дыңнаткан. Орта бүгү деңгелдин депутаттары, күүсекчи эрге-чагырга органны-биле удуртукчулары киржир.

Чазак Даргазындан хөй санныг айтырыгларны журналистер салган. Сергей Шойгунуң күрүне консорциумун тургузар дугайында саналына тайылбыр бээрин дилээн. Бо дээрге, элээн каш хөй хөреңгилег компаниялар дугуруш-каш, каттыжып алгаш, улуг хемчээлдиг сан-хөө болгаш үлетпүр төлөвилелдерин боттандыраар дээш бир демниг ажылдаары болуп турар. Ону тургузарын РФ-тиң регион хөгжүлдезиниң сайыды Д.Козакка дааскан. Тыва Республиканың Чазак инвестиция төлөвилелдерин боттандыраарда оларны-биле бир демниг ажылдаарын Дарга харыызынга чугаалаан. Журналистер өске-даа айтырыгларынга чогуур харыыларны алганнар.

ТР-ниң Чазак Даргазынга айтырыгларга чедимчелиг харыыларны бергени дээш журналистер четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ай-кыс Маспык-оолдуң тырттырган чуруктары.

ХӨЛЕЗИНИ – ОН БИР РУБЛЬ

Кызыл хоорайда пассажирлер аргыштырып турар маршрут таксилериниң ээлери-сайгарлыкчылар маршрут таксилеринге херектиг артык кезектерниң болгаш кывар-чаар материалдарның өртек-үнези өскени-биле оон хөлезинин 22 рубль чедир өстүрер негелдени кылганнар. Бо негелдениң чөптүг, чөптүг эвезин тодарадыры-биле республиканың Чазаның деңгелинге тускай комиссияны тургускан. Комиссияның кежигүннери маршрут таксилеринге хамааржыр бүгү чарыгдалдарны кончук хынамчалыг хынап, сайгарып, санап көргөш, маршрут таксизиниң хөлезини он бир рубльден ашпас деп түннелди үндүргөн. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаның март 12-де болган хуралына хоорайның маршрут таксизиниң хөлезинин он бир рубльге доктадыр шиитпирни хүлээп алган.

КЫЗЫЛ- МАЖАЛЫККА «ТӨГЕРИК СТОЛ»

2008 чылдың март 14-те Барыын-Хемчик кожуунуң төвү Кызыл-Мажалык суурга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының агро-үлетпүр комплекзиниң, чер-де-вискээрге хамаарышкан харыл-зааларның, бойдус ажылгалының болгаш экология талазы-биле комитеттин саналы-биле «Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Мөнгүн-Тайга кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның хууда дузалал ажыл-агыйларның болгаш көдээ ажыл-агыйлар эргелелдериниң часкы ажылдарга белеткел ажылының чорудуу» деп темалыг «төгерик столду» организастап эрттирген. Аңаа ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Иван Чучев, адаттыг кожууннарның ТР-ниң Улуг Хуралында депутаттары, кожуун болгаш суму чагырыкчылары, Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының мурнундан төлээлер, тус черлерниң бот-башкарылга органны-биле даргалары, Тывада федералдыг бүртүкел албанының эргелелин, куртехайгаарал чериниң, «Тывасугмелиорация» чериниң төлээзи «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада салбырының даргазы Самойлов Монгуш олар киришкенер.

Часкы хүн бүдүн чылды чөмгөрер дээр болгай. Ынчангаш «төгерик столду» киржикчилери часкы ажылдарга хамаарыштыр чугула айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Ол улуг хуралдың делгереңгей материалын келир номерде чырыдар бис.

Бистиң корр.

Сүт-Хөл кожуунда

МАЛДЫҢ КҮШ-ДЕҢГЕЛИ
ОРТУМАК

2008 чылдың бо хүннерде кожуунда 92 малчын кыштаг бар. Ооң иштинде өрөгелер саны 186, ооң чурттакчылары 490 кижичедип турар. Хөй мал-маган тудуп турар малчыннарда 108 кижиче малдың төрттүнгөн анай-хураганын ажаажып турар.

Кожуунда чыл эгезинде бода малдың бажы 8086 четкен. Ооң иштинде төрүүр инек 3748 баш, шээр малдың саны 98767, оларның иштинде төрүүрү — 49686 баш. Чылгы мал — 2140, төрүүр бе 758 баш, хаваннар — 3548, оон иштинде төрүүр хаван бажы 791 баш бооп турар. Бо хүннерге чедир 1333 инек төрзөн, азы ниити 100 хууга онааштыр 35 хуузу төрзөн. Шээр малдың 29350 баш, азы 59 хуузу төрзөн.

Кожуун бо чылын чайгаар үнгөн снгенни 12863 тонна, тараа-саваңын 442 тонна, тараа-фуражы 153 тоннаны белеткеп алган. Малды кыш эртип алыры-биле санаарга, 1 чижеглзэн башка онааштыр 9 чем едницазы болуп турар. Амдыызында малдың күш-деңгели ортумак байдалда. Мал аарыгларына хамаарыштыр кодур болгаш ижин-шөйүндү аарыгларына кожуунун мал эмчилери суму бүрүзүндө тустуунда ажилдап турарлар. Малды суггарар талазы-биле кожуунда малчын коданнарже суг сөөртүп турар 2 суг сөөртүр техника бар. Чамдык кыштаглар кара суглуг черлерде. Эрткен чайын кааң болгаш чабс хөй чабааны-биле, ойт-

сиген шоолуг үнмээн. Ынчангаш чамдык малчыннар эрги, кагдынган кыштагларже көшкүлзөн. Дус талазы-биле хуу чон боттары садып ап турарлар. Ынчалза-даа дус айтыры чамдык коданнарда чедир шийтпирлеттинмейн турар.

Кожуунда «Северянка» садыында малга тускай брикет дустарны садып турар, ооң өртзэ 1 килограммда 10 рубль.

Бо хүннерде бергедежип турар айтырыг — чоннун мал-маганынче бөрүлөр халдап турар. Оларны узуткаары-биле малчыннар боттары хемчзэн ап турар.

Кожуунда чагырга черинден болгаш көдзэ ажил-агыг эргелелин мурнундан суму бүрүзүнге бөрү аңнаар бригадалар тургузар кылдыр чагаа-бижиктерни чоруткан. Бо хүннерге чедир 4 бригаданы тургускан болгаш 4 бөрүнү узуткаан.

Мал чеми көдзэ ажил-агыг бүдүрүлгелеринде 153 тонна, хуу чонда 1287 тонна, арат ажил-агыгларында 280 тонна снген бар.

Вячеслав ОНДАР,
Сүт-Хөл кожуунун көдзэ ажил-агыгының эргелелинн кол зоотехниги.

Суурувустун школазынга кичээлдер-биле деңге янзы-бүрү бөлгүмнер, секциялар, библиотека ажилдап эгелээр. Школачы амыдырал «хайнып» эгелзэни ол.

Коридорда теннистзэн, кудумчуда бөмбүк тепкен, мастерскаяда казанган, кежээлерде хүрешкен оолдар, уруглар көвүдээр. Эртемнер аайы-биле билиг көрүлдери, олимпиадалар, темалыг кежээлер, ыры-самга конкурстар, суурун ада-иелеринин аразында хол бөмбүүнге маргылдаалар бо-ла болгулай бээр. Черле харын школавыс амыдыралы солун болгаш ажил-ижи төнмес.

Билдиг башкыларның удуртулгазы-биле уруглар аразында кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаан ажилдар доктаамал чоруп турар. Өөреникчилерин эртем-практиктиг конференциязын чыл санында эрттирери база чаңчыл болган. Школавыс директору А.А.Маадырның удуртулгазы-биле өөредилге-кижизидилге ажилын башкылар кошкатпайн турар.

Уруглар казын хүн дурту узап, агаар-бойдус чылып келирге, школа даштын чаагайжыдып, чечектерни олуртуп эгелээр. Ол ажилдар чайын база уламчылаар — чечектерни суггарар, ажаап-тежээр. Чаа өөредилге чылы чоокшулап орда, чараш айыраң-каас чечектер ада-иелерни, өөреникчилерни өөртүп, школаны улам аян-шинчи кириер. Ол школада биолог башкы Алдын-кыс Александровнанын хуулгаазын холдарының ачызы-дыр.

Черле ынчаш, школавыстың эки ажилына, сайзыралына улуг үлүг-хуузу кирип чоруур башкылар хөй. Оларга Марина Өртең-Саловна Хомушкуну, Зоя Бады-Байыровна Кара-Салды, Татьяна Коңзай-ооловна Сааяны, Алефтина Демит-ооловна Хомушкуну, Сергей Кызыл-оолович Донгакты, Роман Оолакович Донгакты дээр, өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Өөредилге эргелекчилери Валентина Дорзук-овна Хомушку, Валентина Хомушкевна Саая херек апарганда башкыларга үе-шаанда боттук

ШКОЛА —
СУУРУВУСТУҢ
ЧЫРЫТКЫЗЫ

дузаны чедирип, школаның ажил-ижи дээрш уйгуджың, үе-шагын камнавайн чоруурун айытпас аргажок.

Башкылар боттарының талазындан база янзы-бүрү солун ажилдарга доктаамал киржип турар. Чижээ, «Эки класс удуртукчузу башкы» деп мөөрейге Шончалай Хүреш-ооловна Хомушку биле Сайзана Степановна Саая тулган мергежилдин чоокта чаа көргүскеннер.

«Башкы-2008» мөөрейге киржир күзелин, илереткен башкылар эвээрш эвес болган. Олар боттарының өөредилге-кижизидилге ажилдарында чаартыкчы солун аргаларын көргүзүп, «башкы» деп атка төлөптин база катап бадыткап, шыңгыш шылгалданы эштеринин мурнунга эрткеннер. «Чаартыкчы башкы» деп тускай шаңналга Светлана Хамнаараковна Донгак, «Бедик угаан-сарыылдыг башкы» деп шаңналга Татьяна Коңзай-ооловна Саая, үшкү черге Зинаида Доржуевна Донгак, ийиги черге Зинаида Шактаровна Саая, бирги черге Надежда Кур-Базыровна Хомушку олар төлөптүг болганнар. Школавыстың «Чылдың башкызы» атты Антонина Апаң-ооловна Маадыр-оол чаалап алган.

Школавыстың амыдыралы болгаш башкылар аразында мындыг хевирлиг мөөрейлер оларның чогадыкчы ажилына чүгле идигни берип турар. Шынап-ла, башкы кижинин ажилы — делегейде база бир чогадыкчы мергежилдерин бирззэ болгай. Ол чок болза, чүгле школаның эвес, а тус чернин амыдыралы чалгааранчыг апар.

Светлана ДОНГАК.

Барыын-Хемчик кожуун,
Эрги-Барлык суму.

ТУДУГ АЖЫГЛАЛГА ДОЛУЗУ-БИЛЕ КИРЕР

«Кадыкшыл» национал төлевилел

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлевилел-биле Кызыл хоорайда каш чылдар иштинде уламчылап келген республика эмнелгезинин комплекзинин тудуу эрткен чылдан бээр элзэн шуудап чоруп орат.

Бо комплекстин тудуунда ам ийи кол тудуг артып калган: перинаталдыг төп биле ниити аарыглар эмнелгези. Перинаталдыг төптүн немелде тудуун «Кызыл тудуг эргелели» ААН-ниң (начальниги Б.Ч.Ооржак) тудугжулары, ниити аарыглар эмнелгезинин тудуун «Тарыс» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгениң (удуртукчузу А.П.Анисимов) тудугжулары тудуп турарлар.

Ниити аарыглар эмнелгезин дарый ажыглалга кириери эргежок чугула апарган. Ленин кудумчузунда эрткен чүс чылдың 50 чылдарының үезинде туттунган ийи каът эмнелгени ажыглаары бергедеп келген. Аңаа аарыг кижилерни эмнээр таарымча чок болурундан аңгыда, бо үениң негелдезинге дүүштүр кылдыгандар дериг-херекселдерни ажыглаары безин болдунмайн турарын эмчилер чугаалап турар.

«Тарыс» КХЭ каш чыл бурунгаар тургустунган-даа болза, тудугнуң чаа дериг-херексели-биле хандыртынган Кызыл хоорайда бир улуг тудуг организациязы кылдыр тургустунуп келгенин,

оларның тудуп турары ниити аарыглар эмнелгезинге чеде бергеш эскердим. Чер казар күштүг эскаватор, боду шимчеп чоруур көдүртүр краннар колдуу шупту чаа. Ук тудугнуң тууйбу-биле кылыр ханазын колдуунда салып дооскаш, ам крышазын кылып турар. Бо тудугда ажилдап турар комплекстиг бригаданың бригадири Валерий Саржай-оолович Норбу бодунуң ажил-ижин кыскалады мынчаар чугаалады:

— Кыш келиринин бетинде тудугже чылыгны кирип алгаш, кыжын колдуунда тудугнуң иштики ажилдарын кылып кыштадымыс. Бо чылын ажыглалга кириптер аргавыс бар. Тудуг материалдарын колдуунда шуптузун Саян артындан сөөртүп эккеп алган бис. Ол талазы-биле хандырылгавыста хомудалымыс чок. Тудугнуң иштинде нарын монтаж ажилдарын кылыры арткан. Төлевилел эрги болганда, чамдык чаартып кылыр ажилдар, ылаңгыя өрзэлдер аразының ханаларына тыптып кээр.

Ам час дүжүп, чылып келгени-биле тудугжуларның ажилдаарына таарымчалыг байдалдар

тургустунган. Ажыглалга кирер тудуг боорга, субботада безин ажилдап тур бис. Бригаданда 30 ажыг тудугжу бар. Оларның хөй кези арга-дуржулгалыг, хөй чылдарда тудугга ажилдап келген кижилер болгаш кылган ажилы шынарлыг. Комплекстиг бригада болганда, мында шупту мергежилдин тудугжулары: дашчылар, бызаңчылар, дунзаалакчылар, бетонщиктер бар. Чамдыктары ийи-үш-даа мергежилдиг. Акшаландырышыкында үзүктелиишкин болбайн турар. Ынчангаш ам чүгле бистен хамааржыр.

Тудугжулар-биле чугаалажып кээримге, шынап-ла, тура-соруктуг, хей-аады бедик ажилдап турар болдулар. Кандыг-даа тудугга чедип тудугжулар-биле чугаалажып кээрге, ажил төлевиринге хомудаар улус-ла болгай. А бо тудугда тудугжулар ажил төлевиринге хамаарыштыр хомудалы чок.

Валерий Саржай-оолович-биле тудугнуң иштин эргип, кезип көрүп чордум. Иштики шеверлел ажилдарын «СУ-48» ААН-ниң тудугжулары кылыр кылдыр дугуржуп алган. Бир дугаар каъттан дөрт дугаар каътка чедир кылыр ажил-

Бригадир Валерий Норбу.

дар ам-даа хөй. Электри болгаш иштики дерилгениң монтаж ажилдары тудугнуң эң-не нарын ажилдары болур. Ону кылып дооскан соонда, шеверлел ажилдары эгелээр болгай. Мээр билгеним-биле алырга, мында ажилды организастааны бедик деңгелде.

Тудугда колдуунда бир үе аныяк оолдар ажилдап турар. Ол хире назынында оолдар эрес, шалыпкын болбайн канчаар. Ылаңгыя бызаңчы-бетончу Каң-Демир Кууларның, дашчылар Борис Хуурактың, Эзир-оол Салчактың, дунзаалакчы Алексей Дамбанын, дашчы Аян Хертектиң ажилына кызымаан, мергежилдинге бердингенин бригадир Валерий Саржай-оолович мактап чугаалады.

Кышкы үеде тудуг материалдарын четчир шаа-биле белеткеп алган. Час дүжүп кээрге, ажилды шапкынчыдары көрдүнгөн дээрзин Андрей Петрович Анисимов чугаалады.

Ам-на үжен ажыг чылдар иштинде тудуп келген республиканың эмнелге комплекзинин тудуу долузу-биле ажыглалга кирип, чурттакчы чонга ачы-дузанын көргүзе бээр үе чоокшулап орат деп чугаалап болур.

Сергей ХЕРТЕК.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Хамаатыларның эрге-ажыы — камгалаалда

ДЕМИСЕЛ АМ-ДАА
УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Бо чылын Барыын-Хемчик кожуунунуң прокуратуразы спирт холумактыг продукцияны хоойлу-дүрүмгө дүүшпес чорук-биле садыглап турган фактылар талазы-биле чеди материалдарны оларга кеземче херээн оттурары-биле РФ-тиң Прокуратуразының чанында ИК-ның ТР талазы-биле Истелге эргелелинче дамчыткан.

Оларның аразындан дөрт херекке РФ-тиң КК-ның 238 чүүлүнүн 1-ги кезээнде көрдүнгөн кем-херектер демдектеринин талазы-биле — хереклекчилеринин чуртталгазының азы кадыкшылының айыыл чок чорунун негелделеринге дүүшпейн турар барааннарны болгаш продукцияларны садып-саарып турары дээш кеземче херээн оттурган. Барыын-Хемчик кожуунун районнар аразының истелге-килдизи арткан үш материалдар талазы-биле хыналданы чорудуп турар.

Кылымал спирттен кожуунунуң чамдык өг-бүлелери хөй ажыг-шүжүгүн болгаш карак чажын көрүп чоруур. Мегелеп кылган водкадан кижилер дүргөн эзирир болгаш бодунун хөдөлишкиннерин контролдап шыдавас. Ынчангаш шупту онза каржы кем-херек үүлгедиишкиннерин эзирик кижилер үүлгедип турар, олардан когараан кижилер назы четпээн уруглар бооп турар. Ынчангаш кожуунунуң эрге-хоойлу органнары диэтилфталат кирип турар кижини ишпес суук чүүлдерни хоойлу-

дүрүмгө таарышпас чорук-биле садарының фактыларын илередир талазы-биле ажылды чорударын уламчылап турар. Ол кем-херектер-биле демиселге эр кижилеринин арагалаарындан хөңнү калган херэжен улус база дузалажып турар. Кижилеринин халавынга байып турар сайгарлыкчылар дугайында информация милицияга болгаш прокуратурага үргүлчү кээп турар.

Спирт холумактыг хоранны сөөртүп эккеп турар болгаш садып турар кижилер дугайында оперативтиг информация хыналдада чоруп турар. Оон түннелдери-биле чоокку үелерде база чаа кеземче херектерин оттурар. Хоойлуга дүүшпес чорук-биле спирт холумактыг продукцияны сөөртүп эккеп, ону садып турар улустарны РФ-тиң Кеземче кодекзинин чүүлү-биле 300 муң рубль чедир торгоар азы ийи чылга чедир хосталгазын казып шиидер.

Валерий ВЕДЯГИН,

Барыын-Хемчик кожуунунуң прокурору.

Шалыңны төлеттирген

Кызыл хоорайның Прокуратура ажылдакчылары эрткен чылдың дургузунда күш-ажыл хоойлужудулгазының шалыңны өй-шаанда төлөвээни дээш кезээнге 869 хажыдышкыннарны илереткен. Ук хажыдышкыннар талазы-биле хоорайның прокурору хамаатыларның эрге-ажыын камгалап, Тываның найысылалының эптеширилге судунче 280 билдиришкинни кириген. Билдиришкиннерин алыс кол сорулгазы 7 млн. 757 муң рубльге төлеттинмээн шалыңны төлээр дугайында суд дужаалын бээри. Хоорайның прокурорунуң билдиришкиннерин сайгарып көргөш, ону күүседирин хандырган, хамаатыларның акша-шалыңын төлөп берген.

Күш-ажылының төлевири дээш хамаатыларның эргезин камгалаары — Кызыл хоорайның прокуратуразының бирги ээлчеге угланышкыннарының бирээзи болгаш ол ам-даа ындыг болуп арткан. Бүдүрүлгелер болгаш албан черлеринин удуртукчуларының талазындан кызагдалдарга таваржы бээринден корткаш, кызылчыларның хөй нуруузу прокуратурага кээр хөңнү чок турган. Ынчангаш прокурорлар боттары күш-ажылчы кол-лективтерге үнүп эгелээн. Олар уруглар садтарына, «Тува-Авиа» ФКА-га, «Рестопсбыт» ККБ-ге болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге четкен. Хамаатыларга оларның күш-ажылчы эргелерин тайылбырлаан соонда, хамаатылар билдиришкиннерни прокуратурага хөйү-биле кирип эгелээннер. Ажылдап алган шалың акша-зын алырынга дузалап көөрүнүн дугайында дилеглиг 294 ажылдакчы 2007 чылда Кызыл хоорайның прокуратуразына билдиришкиннерни кириген. Ол оон мурнундагы чылдың көргүзүлгелеринден үш катап хөй бооп турар. Билдиришкин бүрүзүнге прокуратураның оперативтиг ажылдакчылары хыналдаларны чоруткан.

Хыналдаларның түннелдери-биле организацияларның болгаш бүдүрүлгелеринин удуртукчуларына күш-ажыл хоойлужудулгазының хажыдышкыннарын узуткаарының дугайында 107 бижиктерни кириген. Чурум үрээни дээш харысалгага он албан-дужаалдыг кижилерни оонаган. Тыва Республикада Күрүнениң күш-ажыл инспекциязынга хоорайның прокурорунуң кириген материалдары-биле, шалыңны төлөвээн кезээнде күш-ажылчы хоойлужудулганы хажытканы дээш административтиг харысалгага 11 албан-дужаалдыг кижини оонаган. Чижээ, бир муң рубльден дөрт муң рубль чедир түннүг административтиг торгоалга «Тува-Авиа» ФКА-ның директорунуң хүлээлгезин күүседип турар

С.С.Күжүгетти, «КСС» МКБ-ниң директору М.М.Манын-оолду, «Чылыг четкилеринин» директору В.А.Бочаровту оонаган.

Хүлээп ап турар хемчеглер бар-даа болза, өй-шаанда күш-ажыл төлевири алырынга хамаатыларның күш-ажылчы эргелерин бо чылын база хажыдып турар. Ынчалдыр, 2008 чылдың январь 1-де хоорайның прокуратуразына №2 болгаш №3 ортумак школаларның 126 башкылары билдиришкиннер кириген. Оларның 2007 чылдың декабрь айдан эгелээш шалыңын тудуп турган. Прокуратура ажылдакчылары хыналданы чорудуп эгелээн соонда, башкыларның шалыңын долу хемчээлге төлөп берген.

РФ-тиң Хамааты чорудулга кодекзинин 45 чүүлү-биле прокурор кижини хамаатыларның эрге-хоойлу, хосталгазын болгаш хоойлу-дүрүм эргелерин камгалаары-биле суд черинге билдиришкинни бир эвес хамааты кижини кадының байдалы-биле, ажыл кылып шыдавазы-биле болгаш өске-даа чөптүг чылдагааннар-биле боду суд черинче чедип шыдавас таварылгаларда, ынчан кириер. «Чөптүг чылдагааннар» болза: узун хуусаада шалыңын тудуп турганы-биле холбаштыр адвокаттың юридиктиг ачы-дузаларын төлээринге акша-хөреңгизинин чогу, удуртулганын талазындан кызагдаашкыннарга таваржы бээри дээш база ажылын чидирип алыры дээш коргуушкуннар болгаш өске-даа чылдагааннар бооп болур. Ажыл төлевири өй-шаанда төлөвэс кезээнге ажылдакчыларның күш-ажылчы эргелерин хажыдып турар удуртукчуларны административтиг харысалгага оонап болур, чок болза үш чылга чедир квалификациязын чидирер азы кеземче харысалгазынга оонап, ийи чылга чедир хосталгазын казып шиидип болур.

Шолбан СЕНДАШ,

Кызыл хоорайның прокурорунуң оралакчысы.

“Найырал” дачалар эштежилгежи 1988 чылда Кызыл районнуң күүсекчи комитетинин шийтпири-биле ажылчы чоннуң сад болгаш огород дузалал ажыл-агый чери кылырынга 30 га черни ынчангы куш фабриказының чанындан аңгылап берген.

1991 чылдан эгелээш, “Найырал” дачалары хоозураан, ээн участоктар үптеттинип, электри сывырындактарын сөккүлөп, чагыларын безин үзе хирээлөп апарган. Ол үеде участок бүрүзү хире-шаа-биле кажалыг, янзы-бүрү кат-чимистиг, кудуктуг турган. Мындыг байдалда кагдынып турган участоктар саны улам көвүдөп турган. Ола бүгүнү көөрге, кижинин сагыжынга дыка-

электригивис база кызымак бухгалтеривис бар.

2006 чылдың чазынында садчы, огородчу ажылды сайзырадыры-биле Новосибирск хоорайдан бистин агаар-бойдузуска таарымчалдыг 17 аңгы хевиринин үнүштерин бүзүрелдиг, амыдыралынга кызымак, ону өстүрүп шыдаар кежигүннерге берген турган. Бо үеде олар шупту тараан чылындан эгелээш, дүжүдүн берип эгелээнин чондан дыннап тур бис. Күс боорга дүжүт байырлалын аравыста албан эрттирип турарывысты дачаларның чурттакчы чону билер. Бо байырлалга огородун шын ажыглап, чечек-чимис база ногаа тараан улустуң хей-адын көдүрүп, шаңнап-мактаары чугула дээрзин даргавыстын

Каа-Хем суур чагыргазынга

Шийтпирлеп көрүңер

Ажык чагаа

ла эпчок кылдыр артып каар турган. А корум-чурумну чугаалаан-даа херээ чок. Кижинин амы-тынынга чедер аар кем-херектер безин аңаа болгулап тургулаан.

2005 чылдың май айда дачаларның нийти хуралына эрги дарганы солааш, кордакчылар турза-даа, Чойган Николаевна Самбыланы чоннуң 70 хуузу боду шилип, дарга кылдыр бадылап алган. Чамдык улус дачаларны удуртуп ажылды аңаа-ла белен деп бодаар, а шынында ол дээрге эвилелдин чурттакчы чонунуң амыдыралы дээш туржуру боор. Ону билер кижини-ле билер. Чаа сонгуп алган даргавыс суббота, улуг-хүнде дачалар нийтилинин ажылын удуртуру-биле, бодунун дыштаныр үезинде бистин аравыска ажылдап турган. Эрги адывыс “Найырал” сад болгаш огород эштежилгежи турган болза, дачалар эзлеринин хуралының шийтпири база суму чагыргазының доктаалы-биле “Найырал” дачаларның коммерциялыг эвес эштежилгежи кылдыр эде адаттынган. Кандыг-даа эвилелдин эң-не кол документизи устав дээрзин кижини бүрүзү билер. Шак бо болган ескерилгелер аайы-биле чаа уставты дачаларда чурттап турар чон хүлээп алгаш, аңаа чагыртып, амыдырап-чурттап эгелээн. Эрги даргавыс база шаа-биле эки ажылдап чораан, ынчалза-даа маргылдаалыг берге айтырылганы ажык арттырган, чижээ, ийи кижинин адынга чаңгыс участок, бир кижинин адындан өске кижиге кылдырып дээш-ле, баар. Ол хамык бүгү айтырылганы даргавыс шийтпирлеп, эрги дачалар документтерин солуп, чаа участок паспорттарын биске тывыскан. Харын-даа кудумчу бүрүзү тускай аттыг, участок бүрүзү номерлиг болу берген. Кожуун поликлиниказының эмчилери дачаны кудумчу аайы-биле чаргаш, чоннуң кадыы дээш, улуг ажылды чорудуп, биске дуза кадары күштелген, дачаларда нити байдал чурумчаан. 2005-2006 чылдарда дачалар девискээринин иштинде адаа ирээн 28 электри чагыларын солуп база чонга четпейн турган 14 чагыларны тургускан. Шак-ла мындыг ескерилгелер биске, чурттакчыларга, дыка өөрүнчүг боор чүве-дир. Ону черле кижини бүрүзү билер тур боор.

Чыл санында дача сезону кээрге, идеп-кейлиг кежигүннер огородун тарып эгелээр. Бистин байдалывыска хамаарыштыр эки дүжүт чүгле суггарындан база минералдыг бүдүмелдерни немээринден хамааржыр. Бо үеде бистин чидиг айтырывыс — электри чырыы. 2005 чылга чедир чырык дачаларга үргүлчү өжөр турган болза, ам чырыывыстың үргүлчү өжөри соксаан. Ол дээрге чон-биле ажылдың түннели-дир. Чырык дээш төлөвэс кижилер бар, оларны дача эштежилгезинин кежигүннери дыка эки билер. Бир кол чылдагаан болза, оларның хөй кезини кири бижидилге чок болгаш ажыл-агый-биле хаара туттунмаан. Төлөвейн турар улус-биле ажыл чорударынга даргавыска дуза кадып турар тускай мергежилдиг

билип турары эки. Оон аңгыда амыдыралчы кежигүннеривис хаваң, дагааны, мал-маганы өстүрүп турар. Ындыг кижилерни даргавыс 2006 чылда суму чагыргазына кириген, оон түннели-биле оларны отчеттуг хуралга шаңнаан. План езугаар 2007 чылда делгем кудумчуну шилип, автогрейдер-биле дескилеп, кудумчудан дашкаар улуг орукту тыртары-биле ажыл кылдынган.

Амгы үеде эң-не кол айтырывыс — чер хуужудулгазы. Шупту дачада өреге саны 394 чедип турар. Оон чурттакчылары дээр-ле — аныктар, студентилер, ортумак болгаш улуг назылыг кижилер, школачыларның болгаш чаа төрүттүнгөн чаштарывыстын саны көвүдөп турар. Аныктар дээрге бистин келир үевис дээрзин кым-даа билер.

Хуужудулгага хамаарыштыр Чойган Николаевна чогуур ажылды 2 чыл дургузунда кылып турарын көрүп турар бис. Бистин Найырал аттыг дачалар эштежилгежи 32 га девискээрни быжылгаан тускай доктаалды үндүрүп бээри-биле суурнуң чагырыкчызы Дакар Маайович Ооржакка чагааны бо чылдың январь 24-те чоруткан. Хуужудулгага хамаарыштыр дача кежигүннери кожуун чагырыкчызы Владимир Доржуевич Серен-Хууракка чагааны база кириген бис. Бистин сонгуп алган даргавыс Дакар Ооржак ол айтырыгны өөренип көөрү-биле чагааны арттырган. Дакар Маайович кожуунда хөй чыл улуг арга-дуржулгалыг даргавыс, ынчангаш дарыи бисти деткип, чагааларывыска харылап бээринге бүзүрээр бис. Чогуур үезинде сайгарбаан айтырыг “аар чүк” апарганын даргавыс дыка эки билер тур боор. Дачалар кежигүннеринге, бут кырынга туруп алыр дээн улуска, үениң халас эртип турары хомуданчыг-дыр.

Бо чылын бистин улуг байырлалывыс болур. Ол дээрге “Найырал” нийтиелдин үндезилеттингенинден бээр 20 чыл ою. Иштики хуралдың шийтпири-биле ону май айда эрттирерин чон сүмелеп бадылаан. Аңаа хамаарыштыр суму чагырыкчызынга, бистин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Виктор Молинге база кожуунуң депутаттар даргазы Владимир Серен-Хууракка бистин дилээвис-биле даргавыс чагааларны киригилээн. Бо байырлал биске, эң ылаңгыя тургустунган үезинден эгелээш, чурттап-ажылдап келген кижилерге улуг өөрүшкү. Шак ол хүнде ажылчын херекселди холга туткаш, күш-ажыл-биле-даа, оюн-маргылдаа-биле-даа уткуп болур. Ынчангаш бо-ла бүгүнү бистин шилип алган даргавыстын дачалар талазы-биле ажылынга деткимче болзун дээш эштежилгенин кежигүннери бижидивис.

Маадыр-оол КОМБУШТАЙ,
“Найырал” дачалар эштежилгезинин кежигүнү болгаш нийтиелдин 80 кежигүннери чагаага аттарын салган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлелди тургузарының дугайында

2008 чылдың февраль 7 №59 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың чангыс аай эртем-техниктиг политиказын тургузар болгаш боттандырар, база ол ышкаш республиканың эртем шинчилелдеринин хөгжүүрүнүн мурнады көргөн угланышкынын тодарадыр талазы-биле саналдарны аялдал кылыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлелди

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың февраль 7-де №59 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлелдин дугайында
Д У Р У М

I. Ниити чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлел (моон ыңай – ЭТЧ дээн), Тыва Республиканың эртем-техниктиг политиказын тургузар болгаш боттандырар, бо политиказын мурнады көргөн угланышкынын тодарадыр талазы-биле адырда доктаамал аялдал турар эксперт-чөвүлээр эргелиг болгаш консультация органы болур.

1.2. ЭТЧ бодунун ажил-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг хоойлуларны, Тыва Республиканың хоойлуларын, өске-даа эрге-хоойлу актыларын, база ол ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

1.3. Республиканың эртем-техниктиг политиказын аялдал кылыр болгаш практиктиг боттандырынын талазы-биле эртем-биле болгаш сумелерин болгаш саналдарнын белеткелин боттандырып тура ЭТЧ, республиканың күрүнө эрге-чагырга органнары-биле, эртем, өөредилге болгаш өске-даа албан черлери-биле, база ол ышкаш эртем-өөредилгиг болгаш инновация хүрээленинге практиктиг дуза кадар болгаш аңаа кирип байдалдарны тургузар сорулгаларны уставында кириген хөй-ниити каттыжышкынын-биле кады аялдал-даар.

II. ЭТЧ-ниң ажил-чорудулгазының кол-кол сорулгалары болгаш угланышкынын

2.1. ЭТЧ-ниң кол-кол сорулгалары болза, республиканың инновация хөгжүлдизин эртем-биле үндөзүлээр, эртем шинчилелдерин организастаарының дуржулгазын өөренир болгаш түңнэл көөр, база ол ышкаш чижилгеге кирип болур эртем талазы-биле улуг ажил кылган эртем продукциязын илередир болгаш непередир.

2.2. ЭТЧ-ниң ажил-чорудулгазының кол-кол угланышкынын:

2.2.1. Эртем болгаш эртем-бүдүрүлгө ажил-чорудулгазының хөгжүлдизин перспективтиг угланышкынын хун бүрүдө байдалын болгаш оларга сумелерни үнелээринин талазы-биле, республикага эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулганы башкаар системаны экинчилелдерин аяктыын болгаш саналдарны аялдал кылырын үнелээрин кириштир, аналитиктиг материалдарны белеткээр.

2.2.2. Эртем шинчилелдеринин түңнелдерин сайгарып көөр болгаш үнелээр, оларны непередиринин болгаш моон сонгаар аягылаарының угланышкынын талазы-биле сумелерни аялдал кылыр.

2.2.3. Саналдарны аялдал кылыр: - эртем болгаш инновация программаларын болгаш төлөвилелдерин тургузар база оларның курлавыр хандырылганын талазы-биле, база ол ышкаш эртем шинчилелдеринин түңнелдерин хүлээп алырынга болгаш оларны улаштыр аягылаарының угланышкынын-биле сумелерни аялдал кылырынга кирир;

- доктааткан чурум езугаар ээлчеглиг саң-хөө чылында эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулганы ашкандырынга федералдыг болгаш республика бюджеттеринден ылгал берген ассигнованияларны хуваарының дугайында;

- республикага эртем аялдалчыларының социал камгаладылганын айтырылганын талазы-биле;

- эртем болгаш дээди технологиялар адырында кады аялдал кылган төлөвилелдерни боттандырарда оларның хөдөлүшкүннени харылаштырар сорулга-биле республиканың эртем организацияларының болгаш өөредилге албан черлеринин Россиянын, даштыкы чурттарның болгаш делегейнин эртем организациялары-биле кады аялдалчыларының талазы-биле саналдарны аялдал кылыр.

2.2.4. Республиканың хоойлуларын болгаш Тыва Республиканың эртем-техниктиг политиказын хамааржыр өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларының экспертиказын эртерип, база чогуур саналдарны белеткээр.

III. ЭТЧ-ниң структуралары

3.1. ЭТЧ-ниң структураларының составын ЭТЧ-ниң даргазы, ооң оралакчызы, ЭТЧ-ниң эртемден секретары болгаш ЭТЧ-тиң кежигүнненин тургузар. Эртем-техниктиг политиказын оперативтиг айтырылганын шийтирлээринге ЭТЧ-ниң кежигүнненин ЭТЧ-ниң бюрозун тургузар.

3.2. ЭТЧ аңаа дааскан сорулгаларга дүүштүр бодунун кежигүнненин санындан болгаш ЭТЧ-ниң составында кирбейн турар эртемден-нерден, специалисттерден, эртем болгаш өске-даа организацияларның төлээлеринден, бодунун ажил-чорудулгазын угланышкынын-биле секцияларны, база ол ышкаш доктаамал азы түр ажилдын бөлүктөрүн тургузар болур.

3.3. Хун бүрүнүн ажилын боттандырырынга

тургузар.

2. Мында капсырган Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлел дугайында Дүрүмнү болгаш ооң составын бадылаар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ЭТЧ-ниң кежигүнненин болгаш кириштир-тир турар эксперттерден доктаамал үндөзүн-биле аялдал турар ЭТЧ-ниң секцияларын кластер принциби-биле тургузар:

- көдээ ажил-агай;
- энергетика;
- тудуг;
- экология айыыл чок чорун;
- информация-курлавыр;
- үлөтпүр;
- өөредилге;
- кадык камгалалы.

Секцияларның кол-кол сорулгалары болза, адырын ажил-чорудулгазын чогуур адырында байдалды өөренир болгаш ЭТЧ-ге оон сайгарып чугаалажып база бадылаарынга оларның боттарының бажын билип харылаар айтырылганын талазы-биле сумелерни болгаш саналдарны белеткээр. Секциялар бодунун хун бүрүнүн ажил-чорудулгазында Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырганын чугула кезектери-биле, оларга чугула методиктиг болгаш башкарылганын чогуур шийтирлерин хүлээп алырынга өске-даа дуза каттышаан, дорт кады аялдал-даар.

IV. ЭТЧ-ниң эргези

4.1. Бо Дүрүмде ЭТЧ-ге быжыглан сорулгаларны чедип алырда ЭТЧ-тиң эргелери:

- күрүнө эрге-чагырганын республика органнарындан, база ол ышкаш эртем болгаш өске-даа организациялардан болгаш албан-дужаалдыг кижилерден ЭТЧ-ге дааскан сорулгаларны күүсөдиринге, доктааттырган чурум езугаар чугула материалдарны негээр болгаш алыр эргелиг, ооң иштинде:

эртем-шинчилел болгаш опыт-конструктор аялдаларының планнарын;

эртем-шинчилел болгаш опыт-конструктор аялдаларының отчеттарын негээр болгаш алыр эргелиг;

- доктааткан чурум езугаар Тыва Республиканың Чазаның болгаш күүсөкчи эрге-чагырганын республика органнарының медээлер банкызын аягылаар; бодунун хуралдарында күүсөкчи эрге-чагырганын республика органнарының албан-дужаалдыг кижилерин, база ол ышкаш эртем болгаш өске-даа организацияларның төлээлерин чалаар;

- Тыва Республиканың эртем-техниктиг политиказын аялдал кылыр болгаш боттандырар айтырылгалар талазы-биле күүсөкчи эрге-чагырганын республика органнарының, эртем болгаш өске-даа организацияларның эртерип турары хуралдарында, конференцияларында болгаш семинарларында кирир;

- күрүненин, оон иштинде Чазактын, харылзаа болгаш коммуникация системаларын аягылаар;

- чамдык аялдалдарны боттандырырынга доктааткан чурум езугаар эртем болгаш өске-даа организацияларны, база ол ышкаш эртемденнерни болгаш специалисттерни кириштирер эргелиг.

V. ЭТЧ-ниң ажил-чорудулгазын организастаары

5.1. ЭТЧ-ниң хуралдарын чылда ийден эвээш эвес катап эртерип. Эржежик чугула алпарган таварылгада, ЭТЧ-ниң ээлчег чок хуралдарын эртерип болур, чок болза шийтир хүлээп алыры-биле үндүрүп турар шийтир ЭТЧ-ниң бюрозунун кежигүнненин азы ЭТЧ-ниң бүгү кежигүнненин санал-аналын олардан амы-хууда айтырырының аргазы-биле дугуржур.

5.2. ЭТЧ-ниң дорт ажилынын удуртулганын даргазы боттандырар, ол чокта ЭТЧ-ниң даргазының оралакчызы удуртур. ЭТЧ-ниң хуралдарының аразында үеде ооң ажил-чорудулгазын башкарып турар орган болза ЭТЧ-ниң бюрозун болур.

5.3. ЭТЧ-ниң кежигүннени ЭТЧ-ниң хун айтырыныч кириген айтырылганы сайгарып чугаалажып турда болгаш оларга хамаарыштыр шийтир хүлээп турда, дең эргелиг болур.

Хуралдарга ЭТЧ-ниң кежигүнненин кири-жири албан эвес. ЭТЧ-ниң кежигүннени боттарының бүрүн эргелерин төлээдеп каар эргези чок. Бир эвес ЭТЧ-ниң кежигүнү хуралга кирип шыдаас болза, сайгарып көрүп турар айтырыг талазы-биле бодунун санал-аналын бижимел хевирге илередир.

5.4. ЭТЧ-ниң эртемден секретары:

ЭТЧ-ниң баш билип харылаар айтырылганын хамаарышкан айтырылгалар талазы-биле информация-аналитиктиг материалдарны белеткээрин организастаар;

хун айтырыын тургузар болгаш ЭТЧ-ниң хуралдарында чалаткан кижилерин даңзын тургузар; ЭТЧ-ниң протоколдарын, шийтирлерин болгаш сумелерин шыгжаарын хандырар;

ЭТЧ-ниң хуралдарының организастыг белеткелин боттандырар.

5.5. Бир эвес хуралга ЭТЧ-ниң кежи-

гүнненин чартындан эвээш эвези кирип турар болза, ЭТЧ-ниң хуралын бүрүн эргелиг деп санаар. ЭТЧ-ниң шийтирлерин, хуралда кирип турар ЭТЧ-ниң кежигүнненин ниити санындан бадылаашкынын хөй нуруузу-биле хүлээп алыр болгаш протоколду тургузар, аңаа ЭТЧ-ниң даргазы, чок болза ЭТЧ-ниң хуралында даргалар турар кижиге болгаш ЭТЧ-ниң эртемден секретары адын салыр. Бир эвес бадылаашкын дең алпарган таварылгада, ЭТЧ-ниң даргазының бадылаашкыны шийтирлиг болур.

ЭТЧ-ниң шийтирлери сумелзэн шынарлыг болур.

5.6. ЭТЧ-ниң хуралдарында сайгарып чугаалашкан айтырылгалар талазы-биле материалдарны ЭТЧ-ниң эртемден секретарына хурал болурунга чедир 15 конуктан орайтапайн кирир болгаш аңаа:

- ЭТЧ-ниң шийтирленин төлөвилелин;
- кол илеткелчинин тезистерин азы докладин;
- хуралга чалаттырган кижилерин даңзын;
- ЭТЧ-ниң даргазы-биле дугурушканы-биле өске-даа материалдарны кирир.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың февраль 8-те №59 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлелдин

СОСТАВЫ

Ш.В.Кара-оол — Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, даргазы;

А.П.Дамба-Хурак — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, даргазының оралакчызы;

М.М.-Б.Харунова — Тываның республиканың лицей-интернадының директорунун өөредилге-кижизидилге ажилының талазы-биле оралакчызы, т.э.к., эртемден секретары (дугуржулга-биле);

З.Ю.Доржу — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазының эртем, өөредилге болгаш культура талазы-биле комитеттин даргазы, т.э.д. (дугуржулга-биле);

В.И.Лебедев — РЭА-ның СС-тиң Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдир институтун директору (дугуржулга-биле);

В.Д.Март-оол — Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору, т.э.к. (дугуржулга-биле);

Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) тус черниң бюджетинин төлөвилелин муниципалдыг тургузулганын төлээлекчи органынга кирирде Россия Федерациязының бюджет хоойлужулгазының негелдизинге дүүштүр дугайында түңнелди белеткээринге эргежик чугула документиленниң болгаш материалдарның Даңзызын бадылаар дугайында

2008 чылдың февраль 15 №84 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Бюджет кодекси-нин 136 чүүлүнүн 4-кү пунктузунун адакы 2-ги пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) (моон сонгаар-Даңзы) тус черниң бюджетинин төлөвилелин муниципалдыг тургузулганын төлээлекчилер органынга кирирде, Россия Федерациязының бюджет хоойлужулгазының негелдизинге дүүштүр дугайында түңнелди белеткээринге эргежик чугула документиленниң болгаш материалдарның коштунган Даңзызын бадылаар.

2. Тыва Республиканың республика бюджетинден бюджеттер аразының трансфертер үлүүн бюджетке кирир, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулганын тус чер чагыргалары Даңзыга дүүштүр документиленни болгаш материалдарны Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче кирир (субвенциядан аңгыда) болгаш немелде нормативтер талазы-биле орулгандан үндүрүп тырттарын отчеттуг саң-хөө чылдарының сөөлгү үш чылының ийзинин иштинде тус чер бюджеттери бодунун орулганын хемчээлинин 70 хууздан ажырас, ооң-биле чергелештир тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органынга тус чер бюджетинин сайгарып көөр төлөвилелин кирир.

3. Даңзыга дүүштүр документиленни болгаш материалдарны Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулганын тус чер чагыргалары кирирден соонда, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы 20 ажил хунунун иштинде ооң хыналдазын чорудар болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылында тус чер бюджетинин төлөвилелин тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органынга кирирген Россия Федерациязының бюджет хоойлужулгазының негелдизинге дүжүп турарының дугайында түңнелди үндүрер. Түңнелди үш ажил хунунун иштинде муниципалдыг тургузулганын тус чер чагыргаларынче чорудар.

4. Даңзыга дүүштүр документиленни болгаш материалдарны Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулганын тус чер чагыргалары кирибзэн таварылгада, тус чер бюджеттеринге таарымчалыг бюджеттер аразының трансфертерин бээринин тургустунган чурумун (субвенциядан аңгыда) тургузар (кызырар) дугайында шийтирн Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы хүлээп алыр эргелиг.

5. Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдын күүсөлдизин дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдэ эргелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың февраль 15-те №84 доктаалы-биле бадылаан

Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) тус чер бюджетинин төлөвилелин муниципалдыг тургузулганын төлээлекчилер органнарынга кирирде, Россия Федерациязының бюджет хоойлужулгазының негелдизинге дүүштүр дугайында түңнелди белеткээринге эргежик чугула документиленни болгаш материалдарның ДАҢЗЫЗЫ

1. Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) муниципалдыг тургузулганын бюджетинин дугайында шийтирнин төлөвилелин капсырылганы-биле.

2. Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) муниципалдыг тургузулганын бюджет болгаш үндүрүп политиказын кол угланышкыны.

3. Амгы саң-хөө чылының эртен үезинде де-вискээрлерин социал-экономиктиг хөгжүлдизин баш бурунгаар түңнелдер болгаш бо саң-хөө чылында де-вискээрлерин манап турары социал-экономиктиг хөгжүлдизин түңнелдери.

4. Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) де-вискээрлерге таарымчалыг социал-экономиктиг хөгжүлдизин прогнозу.

5. Ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш план-

5.7. Эржежик чугула алпарган таварылгаларда, ЭТЧ-ге кириген материалдарның экспорттазын ЭТЧ боттандырар.

5.8. ЭТЧ-ниң бюрозунун хуралдарын кварталда бир катап эртерип.

5.9. ЭТЧ-ниң секцияларының хуралдарын эргежик чугула алпарганы-биле эртерип.

VI. ЭТЧ-ниң шийтирлеринин күүсөлдизин контролдаар

6.1. ЭТЧ-ниң шийтирлеринин болгаш сумелеринин күүсөлдизинин контролун организастаарын ЭТЧ-ниң чогуур секциязынга, чок болза ЭТЧ-ниң эртемден секретарына, чок болза ЭТЧ-ниң даргазының шийтирн-биле ЭТЧ-ниң бюрозунга дагыр.

6.2. ЭТЧ-ниң шийтирлерин болгаш сумелерин контролдан уштурда, ЭТЧ-ниң шийтирн-биле доктааткан чурум езугаар оларны күүсөлдизин турары-биле чорудар.

VII. Түңнел чүүлдер

ЭТЧ-ниң организастаа-техниктиг ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказын эртем, инновация болгаш интеллектуал өнүкү талазы-биле эргелели хандырар.

О.С.Омзаар — № 3 Республика эмнелгезинде генетик эмчи (дугуржулга-биле);

С.О.Ондар — Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдының бирги оралакчызы, б.э.к.;

Б.Д.Оюн — Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы (дугуржулга-биле);

Ю.И.Прохоренко — Тываның күрүнө университетинин ректорунун хүлээлгезин күүсөлдизин турар, филос.э.к. (дугуржулга-биле);

Н.К.-К.Ховалыг — Тыва Республиканың Чазаның Тываның күрүнениң кадрлар белеткээр болгаш оларның билин бедидер институтун ректору, хим.э.к. (дугуржулга-биле);

Р.Б.Чысыма — Россияның көдээ ажил-агай эртемненин академиязының Сибирьде салбырының Тываның көдээ ажил-агай эртем-шинчилел институтунун директору, биол. э.д. (дугуржулга-биле).

9.Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) иштиги үлгөрлөп алышкынның муниципалдыг программаның төлөвилели.

10.Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) муниципалдыг магадылалдың программаның төлөвилели.

11.Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) муниципалдыг тургузулганың бюджетинден бюджет чээлизи бээриниң программаның төлөвилели.

12.Амгы саң-хөө чылында муниципалдыг тургузулганың бюджетиниң күүселдезинге үнелел.

13.Айыттыг бюджет сметага хамаарыштыр саң-хөө органның биле чөрүлдээлиг

айтырылганы тургустунуп келген таварылгада, төлөөлөкчү органның тургустаны саң-хөө контроль органның, төлөөлөкчү органның саналдап киригени бюджет сметага төлөвилели кириер.

14.Ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылы болгаш планныг үеде) муниципалдыг тургузулганың бюджетиниң дугайында шийтирнүү төлөвилели-биле деңге кириген өске-даа документи болгаш материалдар.

15.Тус чер бот-башкарылга органның тударын болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларның күш-ажыл төлөвилелеринге чарыгдалдарын чуртун тургузарын тус чер бот-башкарылга органның нормативтиг эрге-хоойлу актызы-биле тодардыр.

16.Чарыгдал хүлээлгезиниң даңзызы (күштүг болуп турар болгаш хүлээп алган).

зааның Даргазының шаңналын тыпсырының дугайында» 2006 чылдың апрель 11-де №458 дугаар доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Эрте болгаш техника адырынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын тыпсыр талазы-биле комиссияның киригени 2007 чылда эрте болгаш техника адырынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналының лауреаттарының даңзызын бадылаар.

2. 2007 чылда эрте болгаш техника адырынга Тыва Республиканың Чазааның Дарга-

зының шаңналының лауреаттарының дипломнарын кылырын Тыва Республиканың Чазааның канцеляриязы хандыраар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезин Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдэ эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың февраль 15-те №76 доктаалы-биле бадылаан

2007 чылда эрте болгаш техника адырынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналының лауреаттарының даңзызы

1. Тываның күрүне университетиниң чогаадыкчы коллектив:
Райса Григорьевна Долотова – т.э.к., ниити инженер эртемнериниң улуг башкызы;
Эмир Эрес-оолович Ондар – ниити инженер эртемнериниң улуг башкызы;
Аяс Владимирович Хунай-оол – инженер.
Кылган ажылы: «Газобетондан чыгып аңгылаар болгаш чик хана материалы»
2. Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг шигээдир институттун чогаадыкчы коллектив:

Валерий Ильич Котельников – эрте секретары;
Владимир Ильич Лебедев – г.м.э.д., кол эрте ажилдакчы;
Елена Александровна Рязанова – шинчилекчи инженер;
Мерген Кыстай-оолович Соян – э.э.к., улуг эрте ажилдакчы;
Кылган ажылы: «Коксту алырының аргалары болгаш тургузуу».

2008-2009 чылдарда Тыва Республиканың аныяк эртеденнерин деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын (грант) алыр мөөрейниң тилекчилериниң даңзызын бадылаарының дугайында

2008 чылдың февраль 15 №77 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың Чазааның аныяк эртеденнерин деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналының дугайында» 2006 чылдың октябрь 5-те №1177 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың аныяк эртеденнерин деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын (грант) тыпсыр талазы-биле Чөвүлелдин киригени 2008-2009 чылдар Тыва Республиканың аныяк эртеденнерин деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын (грант) алыр мөөрейниң тилекчилериниң даңзызын бадылаар.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың февраль 15-те №77 доктаалы-биле бадылаан

2008-2009 чылдарда Тыва Республиканың аныяк эртеденнерин деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын (грант) алыр мөөрейниң тилекчилериниң даңзызын

Бүдүрүлгө технологиялары:

Светлана Сергеевна Седип (ТывКУ)
«Улуг панельдиг чуртталга оран-саваларының даштыкы ханаларын чыгылаарының Тыва Республиканың бойдус байдалына таарышкан технологиязы»
Аржана Петровна Очур-оол (ТывКУ)
«Тыва кобальт» комбинатының шамнарын-дан шил кристалл материалдарны алырының технологиязын ажилдап кылганы»

Экономика:

Шончалай Чудурукпаевна Соян (ТывКУ)
Хей хемчээлдиг статистиктиг аргалар-биле Тыва Республиканың кожуннарының чурттакчы чонунун амыдырал-чуртталгазының деңгелин үнелели»
Ай-кыс Чамдаловна Кылыдай (ТывИКОП СО РАН)
«Амгы үениң социал-экономиктиг өскерилгелеринде Тыва Республиканың күш-ажыл курлавырларын тыпсыдыр кол факторларны шинчилээри»

Математика:

Анастасия Андреевна Вологина (ТывКУ)
«Гамманың тургузуу болгаш ону өөренири – Марковтун Илчирбелерин өөренириниң онзагайы болгаш аңгыларының эң биче чадазы-биле топологуг дивискээрлерни компактификаастары»

Гуманитарлыг эртемнер:

Алдинай Викторвна Седен (ТывКУ)
«Россижи ниитилелди трансформациялааның байдалында Тыва Республиканың өөренип турар аныяктарының мөзү-не талазы-биле угланышкыны»
Александр Викторвич Минаев (ТР-де Россияның федералдыг Айыл чок чорунун албанының кызыгаар эргелели)
Тыва Республикада Күрүне кызыгаарының камгалааның талазы-биле эрге-хоойлу нормаларын боттандыраарының амгы үениң болгаш төөгүлүг талаалары»

Биология болгаш экология

Алдинай Олеговна Очур-оол (ТывКУ)
«Хемчик ыйгылаажының дивискээриниң биогеохимиктиг демдээн өөренири болгаш оларның чурттакчы чонун аарыгларының тургузуу тодардырынга ужу-дузасы»

Көдээ ажил-агы эртемнери:

Евгений Александрович Ширип (ТывКУ)
«Тыва Республиканың арга-шөлдүг дивискээрлеринге кызыл-тасты тарыырының энергия курлавыр камгалаар технологиялары»

Медицина:

Долаана Иргитовна Идам-Сюрюн (Россияның күрүнениң эми университетиниң аспиранты, Москва хоорай)
«Чаа төрүттүнген чаштарның аарымзаан демдектеринде аартырын соксадыры»

2008 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга «Кадыкшыл» мурнады боттандыраар национал төлөвилелдин шугуму-биле немелде тарышкынны чорударының дугайында

2008 чылдың февраль 9 №67 Кызыл хоорай

«Кадыкшыл» мурнады боттандыраар национал төлөвилелдин адыры-биле 2006 чылдан эгелеп, вирустуг гепатит «В», полиомиелит, грипп, краснуха аарыгларын болдурбас дээш Тыва Республиканың чурттакчы чонунга немелде тарышкынны чорудуп турар.

2006-2007 чылдарда тарыдар ужурулг чурттакчы чонун 96-100 хуузу тарылгага хаара туттунган.

Кылып чоруткан ажилдарның түңнелинде 100 муң чурттакчыга онааштыр вирустуг гепатит «В» талазы-биле аарыг чорук 46,8 хуу кызырылган, полиомиелит, краснуха аарыгдан когарааннар бүрүткеттинмээн.

2006-2007 чылдарда эпидемиологтук хуусаада гриппке удур тарышкынга чурттакчы чонун 100 хуузу хаара туттунган, оң түңнелинде грипптен аарааннарның саны – 97 хуу, ОРВИ – 17 хуу кызырылган.

Оң-биле чергелештир 2007 чылда чурттакчы чонга немелде тарышкынны организастаарынга болгаш чорударынга республиканың эмнелге черлеринге эмнелгениң чаңгыс удаа ажылгаар дериг-херекселдер-биле четпес хандыртканы демделеттинген. Үнүшкүнүг тарышкын чорудар бригадалар транспорт болгаш кывар-чаар материалдар-биле өй-шаанда хандыртканын турган.

2008 чылда тарылга талазы-биле хемчеглер уламчылаар. Оң мурнунда аарбайн база тарыптайн турган кижилерге тарылганы чорудары планнаттынып турар: гепатит «В»-ге удур – 18 хардан 55 харга чедир 58859 кижиге, корьга удур – 18 хардан 55 харга чедир 2730 кижиге гриппке удур – 129661 кижиге.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың февраль 9-та №67 доктаалы-биле бадылаан

2008 чылда немелде тарылгага онаажыр Тыва Республиканың чурттакчы чонунун САНЫ

№	Кожууннар, хоорайлар аттары	Немелде тарылгага онаажыр чурттакчы чонунун саны		
		«В» вирустуг гепатитке удур	Корьга удур (18-35 хар)	Гриппке удур
1.	Бай-Тайга	3721	29	6370
2.	Барыш-Хемчик	4470	219	3164
3.	Ак-Довурак	-	-	6835
4.	Чөөн-Хемчик	4069	282	11694
5.	Каа-Хем	2550	20	5472
6.	Кызыл кожуун	3953	2	7774
7.	Мөңгүн-Тайга	1130	70	2717
8.	Өвүр	908	184	3170
9.	Бии-Хем	1537	13	4756
10.	Сүт-Хөл	1966	63	4077
11.	Таңды	2539	34	5822
12.	Тере-Хөл	448	13	714
13.	Тес-Хем	2057	178	4064
14.	Тоюу	1030	625	3524
15.	Улуг-Хем	3440	50	7219
16.	Чаа-Хөл	1082	104	3439
17.	Чеди-Хөл	1430	144	3592
18.	Эрзин	1461	31	1817
19.	Кызыл хоорай	21071	669	43441
	Республикада ниитизи-биле	58859	2730	129661

2007 чылда эрте болгаш техника адырынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналының лауреаттарының даңзызын бадылаарының дугайында

2008 чылдың февраль 15 №76 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның «Эрте болгаш техника адырынга Тыва Республиканың Ча-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың судьяларның квалификацияларын кежигүннерин – хей-ниитиниң төлээлерин томуйлаарының дугайында

2002 чылдың март 14-те «Россия Федерациясында суд каттыгылгазының органның дугайында» №30-ФХ Федералдыг хоойлуга, Тыва Республиканың 2002 чылдың декабрь 6-да «Тыва Республиканың судьяларның квалификацияларын кежигүннериниң хей-ниити төлээлерин дугайында» №79-УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

Бии-Хем кожунунун конкурс комиссиязының составының дугайында

Тыва Республиканың «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганын организастаарының чамдык айтырыгларының дугайында» Хоойлузунун 1' чүүлүнүн 4-кү кезээне дүүштүр, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Чагырга даргазының албан-дужаалынага ажилдаарынга конкурсту эрттиреринге Бии-Хем кожунунун конкурс комиссиязының кежи-

гүннеринге:

Чазак Аппарадының удуртукчузу – Тыва Республиканың сайыды – Владимир Александрович Кочергинни;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы – Анатолий Партизанович Дамба-Хууракти;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты – Валентина Михайловна Фунтикованы томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Бии-Хем кожунунун тус черниң Төлээлекчилер хуралыне чорудар.

Мөңгүн-Тайга кожунунун конкурс комиссиязының составының дугайында

Тыва Республиканың «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганын организастаарының чамдык айтырыгларының дугайында» Хоойлузунун 1' чүүлүнүн 4-кү кезээне дүүштүр, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Чагырга даргазының албан-дужаалынага ажилдаарынга конкурсту эрттиреринге Мөңгүн-Тайга кожунунун конкурс комиссиязының кежигүннеринге:

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы – Шолбан-оол Советович Иргитти;

Чазак Аппарадының удуртукчузунун – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты – Валентина Михайловна Фунтикованы томуйлаар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болуп.

2008 чылдың март 5

№218 Тп-И.

Республиканың сайыдының оралакчызы, эрге-хоойлу экспертиказының болгаш хоойлуужуулга системажыдар эргелелдин начальниги – Александр Мжит-оолович Адыбайны;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты – Самойлов Хилик-оолович Монгушту томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожунунун тус черниң Төлээлекчилер хуралыне чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болуп.

2008 чылдың март 5

№219 Тп-И.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының

"ШЫН": айтырыг - харыы

«Шын» солуннун редакциязынга Чөөн-Хемчик кожууннун төвү Чадаана хоорайдан чоннун, тодаргайлаарга, аарыг улустун дүвүрелин илереткен ийи чагаа келген.

«Чөөн-Хемчик кожууннун нерв аарыгдарының салбырында чыдып турар аарыг улус сеткиливис ханызындан улуг дүвүрел болгаш хомудал-биле бо чагааны бижип олур бис. Чүл дээрге, бо чыдар салбырда бичи палатаны азы хөй оруннарны кызырып каапкан. Нерв талазы-биле хчээп алыр өрээлде-даа, чыдар салбырда-даа оочур-ла оочур. Чыткан кижилер эмнээшкини төнмээн шаанда 14-21 хонуктан ара чок чнер. Ол эмнелгеге улуг аар кезиштин эрткен, бертик-межел бооп арткан, бажында, мээзинде кемдээшкинниг, хан бажышкынның янзы-бүрү хевирлеринден аарааннар, оорга-мойну элбестээннер, тыртар-далар аарыглыг... дээш чеже чүзүн аарыглыг кижилер эмнелгес дээрли! Чөөн-Хемчик кожууннун 11-12 сумуздан хамаанчок, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Ак-Туруг деп черлерден аарыг улус эмнедип чыдар боор-дур. Ам канчаар, аарыг-биле болчажыр эвес, чогуу бо чыдар салбырның удуртулгазының талазы-биле көөргө (эргелекчизи Алла Байкараевна Донгак) коллектив демниг, сагыш човангыр-дыр. Бир хүнде суг 5 кижилер тырта бээр-дир. Чөмөп чораан чөмөрикчи-даа чөмөп каапкан, аай-дедир айбыладып, дузалажыр-дыр. Ол улусту көргөш, хан бажышкынның улус мырыңай бергедежи бээрлер. Шак мындыг хичкектиг аарыг-човулаң эдилеп чоруур улус-тур бис. Ооң кадында даштында чыдар дээш оочурлаан, халажыраан улус ында-ла эмчилерни, сестраларны кончул, хыйланып кээрлер.

Улуг эмчи Алла Байкараевна салбырның материалдыг баазаны экижидер дээш эвээш биче-даа болза, коллектив-биле демнежи, марфончууш-даа эрттирди. Аңаа келген

аарыг кижилер бүрүзү четтиргенин илередип, хире шаанче дузаны кылыр чорду.

«Кадыкшыл» деп национал төлөвилелди чуртта сайзырадып турар болган соонда, бистиң дилээвис — нерв аарыгдарының салбырының бир талазында турар оран-саваның капиталдыг септелгезин кылгаш, алгыдып көрзе кандыгыл деп айтырывыска «Шын» солунну дамчыштыр Тываның Кадык камгалал сайыдындан, харысалгалыг специалисттерден база Чөөн-Хемчик кожууннун улуг эмчизи Хүреш Болат-ооловичиден харылап бээрин дилээр-дир бис.

15 кижилер ат салган.»

Ол-ла хевирлиг хомудалын илеретпешаан, ук эмнелге салбырының ажылдакчыларынга чылыг сөстөрүн дараазында чагааның авторлары харам чокка өргээн:

«...Чартыктаан, медресели билимдес, өлүг-дириниң аразында кижилер безин эмчилерниң могаж чокка дүн-хүн дивейн, эмнээшкинниң түңнелинде кадык экижи, чырык хүнчү көөр, ажы-төлүнүң аразында чурттаар аас-кежиктиг апаар чорду. Салбырның эмчи сестралары аарыг кижилерге эптиг-ээлдек, салбыр эргелекчизиниң бижип каан эмнээшкинин хажык чокка кылып турар. Эмнелгениң ишти арыг-сиги, чылыг-чырык. Салбыр иштинде туалетти кылганы кылаш-таары багай, улуг аарыг кижилерге дыка таарымчалыг. Кожууннун төп эмнелгезиниң (кол эмчи Х.Б.Куулар) эмнелгеге хандырып турары черле эки-дир, аарыг кижилер өөрүп турар. Эмчи сестралары Чойган, Маргарита Ооржактарның, Налзалмаа, Билзек Түлүштерниң, Валентина Бегзиниң ажылы макталдыг.

Санитаркалар Сентябрина Монгуш, Олча Түлүш, Сайдаш Кара-Сал эмнелгени арыг-сиги тудуп, ак сеткилдиг ажылдап турарлар.

2005 чылда салбырга 25 кижини чыттырып эмнеп турган болза, 2006 чылдан эгелеп 15 оруннуг кылдыр кызырылган. 15 орун дээрге 20 муң чурттакчылыг, республикада эң улуг кожуунга дыка эвээш болуп турар-дыр ийин. Ол биске, аарыг кижилерге, дыка хомуданчыг.

Салбырга 2005 чылда — 408, 2006 чылда — 346, 2007 чылда 388 кижилер эмнелген. Эм-таң өртээ өскөн чедер чыттырып эмнедип турар улус колдуунда көдээ суурларның чурттакчылары, ажыл чок улус бооп турар. Орун саны эвээш болганындан шуут бергедеп аараан улусту чыттырып эмнээри болдунмас, чамдыкта аарыг улус көвүдөй бээрге, аргажоктан чөмөрикчиде өрээл чанында бичи, тар, соок өрээлге 3-4 оруннарны немей салгаш, чыттырар чорду.

Ынчангаш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыды А. Д. Ооржактан, Чөөн-Хемчик кожууннун төп эмнелгезиниң кол эмчизи Х. Б. Куулардан нерв аарыгдары эмнээр салбырны улгаттырып, оруннар санын көвүдөдирин улуу-биле диледивис.

11 кижилер ат салган.»

Аарыг улустун сеткилин дүвүредип турар айтырыгга яамының талазында харыы-тайылбыр бээрин Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының парлалга албанындан дилээн бис. Яамының ук айтырыгы харылап турар специалисттерин берген медээлери езугаар, дараазында харыыны парлалга албаны берген.

Бир дугаарында, чүге эмнелгедер оруннар санын кызырып турарыл деп айтырыг чонну дүвүредип турары чугаажок. Ынчалза-даа чыдып эмнедир салбырларда оруннар санын кызырар талазы-биле ажыл чүгүл Тывада эвес, а бүгү Россия Федерациязының

девискээринде чоруттунуп турар дээрзин демдегеп каары артык эвес. Бо ажылдың чоруттунуп турарының алыс үндезин утказын чонга билдингир кылдыр кыска, тодаргай-биле тайылбырлаары берге. Чүге дизе, эмнээшкин ажылында планнаашкын, акша-хөреңгиниң хемчээлинге дүүштүр ажылды чорудары дээр чергелиг нарын айтырыглар холбашкан. Бөдүүнү-биле тайылбырлаар болза, аарыг кижилерни эмнелгеге чыдып эмнедир байдалга чедирбейн, аарыгның эге чадазында эмнеп кааптарын чедип алыры-биле ук ажыл чоруттунуп турар. Дараазында чылдагаан — акша хандырылганы-биле холбашкан деп болур. Эмнелге дузазы аажок сайзыраңгай чурттарда аарыг улусту эмнелге орунунга чедирбейн, эрте эмнеп кааптары чаңчылчаан. Ынчангаш ук чурттарда чыдып эмнедир салбырларда оруннар саны дашкаартан кээп эмнедир оруннардан каш катап эвээш болуп турар. А бистиң чуртувуска хамаарыштыр алыр болза, күчүлүг Совет Эвилелиниң үезинде эмнелге адырының эки хандырылганының салдары-биле тургустунган чыдып эмнедир оруннар саны дыка хөй болуп турар. А ол оруннарның акша хандырылганы эвээш эвес дээрзи билдингир. Бир эвес ук оруннар чыл дургузунда хос турбайн, доктаамал ажылдап, аарыг улуска чогуур дузаны чедирип турган болза ажырбас болгу дег. Ынчалза-даа колдуунда ук оруннар чедир ажылдап турар, ай-айы-биле куруг тургулаар болур. Ооң кадында ол оруннарны хос тургуспас дээш, чыдып эмнедир албан эвес чүгээр байдалдыг аарыг улусту чыттырып эмнээр багай чаңчыл тургустунган турган. Ол бүгүнүң салдары-биле күрүнениң (үндүрүг төлөкчилери хамаатыларның) өңчү-хөреңгизи куруг черге чарыг-даттынып турган.

Ынчангаш тус чер-девискээрде чурттакчы чонга чогуу кайы хире сан-түнүг оруннар негетинип турарын санап үндүргөш, артык, чедир ажылдап турар оруннарны кызырар ажыл чоруттунуп эгелээн болуп турар. Ооң-биле чергелештир бирги чадада чедиртинер эмчи дузазының шынарын экижидер, аарыг улусту эмнелге орунунга чедирбейн эмнээр ажылды чогуур деңгелге чорудары дээш хемчеглер алдынып эгелээн. Канчаар-даа аажок хөй акша чарыгдалы негетинер кадык

камгалал адырынче угландырган хөреңги шын, чогуур сорулгаларже чарыгдаттынар ужурул.

Бистиң республикавыста чыдып эмнедир салбырларда оруннар саны Россияда ортумак деңгелден каш катап хөй болуп турар. Ынчангаш кадык камгалал адырынга көрдүнгөн акша-хөреңгини ол бүгү оруннарны хүннүң-даңның хандырынынче көрдүнгөн чарыгдалдарга чедиштирип кээрге безин аргажок чедишпейн баар. Кайы-хамаанчок акша-хөреңги чарыгдал турар арга бистиң бот-орулгазы эвээш республикавыста чок дээрзин даап бодап кааптары берге эвес. Ынчангаш эмнээшкин ажылыныңче угланган акша-хөреңгини шын чарыгдалары-биле, чогуур деңгелде чедир ажылдап турар чыдып эмнедир оруннарның санын кызырып, Россия Федерациязының деңгелине чокшаладыр ажыл чоруттунуп эгелээн. Бо ажылды чорударда девискээринде чоннун кадыкшылы, саны, эмнелгениң арга-шинээ, девискээр хемчээли дээш, өске-даа чугула барымдааларны кичээнгейге ап тургаш, боттарының талазындан шийтирнүп хүлээп алырын кожууннарның эмнелгелериниң болгаш чагыргазының удуртулгазына саналдаан турган. Кандыг аарыглар эмнээр оруннарны кызырып болурун кожууннар боттары шийтирлээр. Чогуур деңгелине чедир ажылдап турар оруннарны бир болза, түр үеде ажылдап соксадыр, бир болза, шуут кызырар, бир болза, тус черниң акша-хөреңгизи-биле хандыраар.

Мындыг байдалдарга чыдып эмнедир оруннарны немээр арга ук эмнелгелерде чок болуп турары тодаргай. Бо таварылгада эмнээшкин ажылының бирги чадазын күштелдирери чугула негетинип турар. Бир эвес чоннун кадыкшыл байдалының аайы-биле нормадан артыкка немей оруннар чугула негетинип турар болза, кожуун чагыргазы боттарының акша-хөреңгизи-биле ук оруннарны тургузуп болур.

Чагааның авторларының көдүрүп турар айтырыгларына хамаарыштыр тодаргай харыыны кожуун эмнелгезиниң, чагыргазының удуртулгазы берип болур. Ынчалза-даа бо чылын нерв аарыгдарының оруннарны кызырылганы планнаттынмайн турар дээрзин дыңнадып каары артык эвес.

ЧАГАА КИЛДИЗИ БЕЛЕТКЭЭН.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың ИХЯ-ның дежурный кезээниң 2008 чылдың март 3-тен 9-ка чедир медээзин езугаар алырга, республикага 110 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ооң 79-зун дораан илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда

4 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыгына өжөгээр аар кемдээшкин чедирген 22 кем-херек үүлгедии, 6 күштээшкин, 7 дээрбедээшкин, 28 оорлаашкын болган. Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес шыгап, ап чораан 11 факт-барымдааны илереткен, 3 орук-транспорт озал-ондаа болган, аңаа ийи кижилер амы-тынындан чарылган.

Бай-Тайга кожуун. Март 9-та дүне Бай-Тайганың кожуун эмнелгезинге хөрзэнче бижектеткен Хемчик суурнун 37 харлыг чурттакчызын эккелген. Шагдааларның тодаратканы-биле алырга, кадайы-биле кады март 8-тин байырлалын демдегеп арагалаан түңнелинде, өг-бүлениң ээлери чогушкан. Каразыттырып турар херээжен кижилер бижек тудуп алгаш, камгаланып турган, канчап бижектепкенин ол билбес болган.

Барыын-Хемчик кожуун. Шак мындыг кем-херек үүлгедиишкини март 9-та кезээ Дөң-Терезин суурга база болган. Херээжен бижектеткен Ооржак эмчиге келген. Когараан кижиниң кадайы ооң кадыгына өжөгээр аар кемдээшкинни чедирген, каразыттырып турар херээжен кижини тудуп

алган, ооң өчүүн езугаар алырга, бажынынга кады арагалааш, эзирик бижектээн болган.

Сүт-Хөл кожуун. Март 4-те Алдан-Маадыр суурнун чурттакчызының адын оорлай берген, аятың эезинге 30 муң рубльдин когаралын чедирген. Бо барымдаага үндөзүлээш, кеземче херээжен оттурган. Милиция ажылдакчылары истелгени чорудуп тургаш, каразыттырып турар кижини тып алган, ол когараан кижиниң чаңгыс суур чурттуу 28 харлыг хамааты болган. Аяты Суг-Аксы суурдан тыпкаш, эезинге эгиткен. Каразыттырган кижилер оорлаанын миннип, өчүүн берген.

Каа-Хөл кожуун. Март 6-да дүне Бүрэн-Бай-Хаак суурнун чурттакчызының ийи хоюн кажааны үрөп киргеш, оорлай берген. Ис-

текчилер Бүрэн-Аксы суурга келгеш, ВАЗ-2104 автомашинаны доктааткаш, чүк сугар черин үжөп көөргө, хойнук кештери, эди тыылган. Машинага эзирик үш эр кижилер олурган. Каразыттырган нарын бажынаан, олар оор херекти үүлгеткен дугайында өчүүн бере бергеннер.

Кызыл хоорай. Март 8-те «Эрзин» рыногунга сайгарлыкчының 18 муң рубль өртөктиг бараанын оорлай берген. Ол дугайында милицияга дыңнаткан. Каш минута эрткен соонда, ведомстводан дашкаар камгалал килдининиң ажылдакчылары «Почта» автобус доктаар черден сумкалыг каразыттырган аныяк кижини тудуп алган. Когараан сайгарлыкчы бодунун барааннарын танып каан.

Чаа-Хөл кожуун. Март 8-те хамааты А. ады Чаа-Хөл суурдан чиде бергенин милицияга дыңнаткан. Шагдаа, КАИ ажылдакчылары каттыжып алгаш, истелгени чорудуп эгелээн. Чаа-Хөл — Ак-Туруг аразында орукта аятыг кижилер чораанын эскерип кааш, ону сүрүп чедер бергеннер. Когараан кижилер адын тынып каан, ону эезинге эгиткен. Бо херекке удур кеземче херээжен оттурган.

Орук-транспорт озал-ондаа. **Бай-Тайга кожуун.** Март 5-те 16 шак үезинде Кызыл-Мажалык суурнун эзирик чолаачызы Тээли суурнун Сүге-Маадыр аттыг стадионнун чанынга электри чагызынга ВАЗ-21083 автомашиназын үстүргөн түңнелинде, чолаачы боду, ийи пассажир янзы-бүрү кемдээшкиннерин алган, оларны эмнелгедер чыттырган.

Бий-Хем кожуун. Март 9-та «Енисей» М-54 автооруктун 762 километринге үш машина үскүлешкен. Сууш суурнун чурттакчызы ВАЗ-21093 автомашиназын ээр орукка башкарып шыдавайн баргаш, удур кел чораан ГАЗ-330210 автомашинага үстүргөн. Соондан чоруп олурган «Тойота-Королла» автомашина доктаай берген ГАЗ-330210 автомашинага барып үскөн. Орук-транспорт озал-ондааның түңнелинде алган кемдээшкиннеринден ВАЗ-21093 автомашинаның чолаачызы, пассажир ол черге амы-тынындан чарылган. Аар кемдээн ийи дугаар пассажирни республиканың төп эмнелгезинге чедирген.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ЭМЧИЛЕР ДУЗААЗЫ

Кызылда малчыннар эмчизи эңне буяныг эмнелгениң бирээзи. Ында ажылдап турар эмчилер, сестралар, санитаркалар шууту эптиг-ээлдек, аарып баксыраан улустарга кичээнгейлиг. Чаа негелдеге дүүштүр ак сеткилдиг ажылдаар улус болду. Эмнелгениң оруннарны куруг черле турбас, хүлээп алган аарыг кижилерин эки эмнээрин кызыдар. Сооктуң чаа чылдан бээр күштелгени-биле, грипптиң непертээни-биле аарып турар улус көвүдээн. Ынчалза-даа аарыг ханылаваанда эмнедип эгелей бээрге, белең сегичел.

Аарыг улустарга эңне кичээнгейлиг, эриг баарлыг, алдын холдуг, томаанныг, оожум, чүрек эмчизи — Розалия Чаповна Чаш-оолду мактап турганын хөй катап аарыг улустан дыңнадым.

Эмнелгениң улуг эмчизи Вера Ховалыговна Анай-оол эмчинин чаңгыс эки сөзү-ле кижиниң сеткилин чырыдып, ажыктыг сүмелерин дыңнааш-ла, аарыгдан кижилер чайгаар адырып чорупкан ышкаш болур. Наталья Николаевна, Венера Донгаконна, Клавдия Илларионовна база улуу-биле четтирдим.

Анзатмаа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Орус езулал-биле эрги, чаа чылга тураскааткан шыдыраа маргылдаазынга бир дугаар чер ап, тиилекчи болган чемпионуус чырык өртемчейден хенертен чарлып, «аадының бажы хоя» бергенин улуг назылыг ойнакчыларның хөй кезии соңнуг-мурнуг дыңнаа-даа, сөөлгү орукче ону үдежи, кезээ мөңгөде байырлажыр сактышкын шагында барып четтикпээннер. Кижии амытан өлүп каарга, кандыг-даа чонну көрүп чоруурга, ооң соонче багай сөстөр октавас, чүгле чылыг, чырык сактышкыннарга доктаап, чоок кижилеринге кажыыдалын илередиксээр шаг төөгүдөн тургустунган чаңчылын ыдыктыг сагырын утпайн келген. Мен журналист хиремде, мөчөөн эштиң мөзү-бүдүжүн, амыдырал, ажил-херээн, спортчу чедишкенин, Москвага өөренип турган уруун

зи болу бээринге, шериг албанынга турган чылдары салдарлыг болганын сактыр чоржук. Шыдыраачы инженерниң амыдыралдың тускайлаң оруунче эр бооп хевирлетинип өзөринге ол чылдар онзагай рольду ойнаан.

К.Саян эрткен-барган оруун эмин эрттир хөөрөп орбас, «ак хар ашпас» чаңныг кижии. Шериг хүлээлгезин космос делгемнери шинчилээр, чаа үе-чадаже шилчээн өйдө, ада башкы Сталинге украин копак танцыны теп берип чораан (журналист чогаалчы Васильева «Кремльдин агайлары» деп номунда ынчаар бижээн) Н.С.Хрущев Улуг аданың дүжүлгезинге — СЭКП-ниң Чиңгине секретарына саадапкан. ССРЭ биле АКШ-тың аразында соок дайын кедергей өөскөөн чылдарда Чепсектиг Күштерниң ракета кезээнге, чажыт шериг албанынга турганын кымга-даа ыйттабайн

Б.С.Маады, баштайгы тыва кино-оператор К.Д.Монгуш болгаш өскөлөр-даа хостуг үелеринде ойнап, ооң чоок өңүктери, эштери апарган. Ооң ол-бо үелерде ойнап чораан ханы уткалыг чараш салыглары Н.П.Шишининиң «Горизонт» деп номунда, В.А.Бузыкаев, Н.И.Онуфриев оларның чырыкче үнгөн шыдыраа дептержигештеринде парлаттыган. Каң-оол Күрүевич-биле эрткен чүс чылдың 80-90 чылдарда ТР-ниң 15 дакпыр чемпиону, РФ чергелиг судья Н.П.Шишин, бо одуругларның автору — үжээлээ хоорай, республика, «Урожай», «Спартак» эки тура спорт нитилелдериниң бирги чери дээш маргылдааларга, чемпионаттарга судьялап-даа чордувус. Бистер шыдыраа шийтекчилери турар үевисте С.С.Идам, Ч.Б.Б.Оюн, М.С.Хомушкун, М.С.Азыгоол, К.С.Ооржак, А.С.Болдынов,

ындыг эвес, чораан-на боду ол. Ындыгларны тывалар «чыткан хой тургуспас» дижи ийик чоп.

К.К.Саян «Спартак» эки тура спорт нитилелинге шыырак шыдыраачы ады алгып, «Тываның шилиндек командазының кежигүнү болуп, республикадан дашкаар ойнап, күчүлүг ССРЭ-ниң хөй-хөй хоорайларын эргип кезээн дуржулгалыг ойнакчыларның одуруун баштап чорааннарның бирээзи. Барыын Сибирийниң болгаш Ырак-кы Чөөн чүктүн чыынды командаларына тергип диктен делегей мастерлери-биле ССРЭ-ниң чемпиону, гроссмейстер В.Цешковский-биле (ол ынчан Сибирь зоназынга кара чааскаан ол бедик аттың эдилекчизи турган) ачыр-дачыр демисежи, Кисловодск, Новосибирск, Благовещенск, Новокузнецк, Красноярск болгаш өске-даа хоорайларга тыва спорттун алдарын камгалап көдүрбүшөөн, баштайгы хөлдөргө ойнап, багай эвес түнелдерни Тываның командазына эккеп чораан.

Салым-чаянның талантылыг шыдыраачы тывызыксыг нарын көштер кылгаш, удурланыкчызын чилчин үзе бодандырар, төнчүзүндө келгеш, күзөңчиг түнелдерге чедирер кижии. Ол боду онзагай оожум бүдүжү, бурунгаар чүткүүр көрүжү, өткүт мерген угааны-биле оюн үезинде таарымчалыг быжыг турушту эжелеп ап, катаптаттынмас чараш салыглары-биле тыва шыдырааның төөгүзүндө тергипкеччи бөлүккө эге турушту маргыш чокка ээлеп чораан чемпион шыдыраачыларның одуруунга кирип, чырык исти арттырып каан.

Чырык сеткилдиг шыдыраачыга дараазында одуругларны мөңгези-биле тураскааттым. Өлүм деп сөс аарышкылыг, Өзү кара болуушкун-дур. Овуузуңнуг аарыг кончуг Ону кым-даа оя баспас. Дүгээ-маңаа чыыштарга (мөөрейлерге)

Дүүн чаа-ла чемпионнап Чораан кижии мөчүп каарга, Чоктанчыын ам эскердивис. Тос-тос сооктун дошкунунда Алдың тының үстүп калды. Аалың ишти, арбын чонун Доозазы өскүссүрээр. Чылыг, чымчак шырай арның Чырык черни катап көрбес. Алган эжин, ажы-төлүн Азыранчып артып каарлар. Кадыкшылды тоомча чокка Хайгааравай салыптарга, Чаңгыс тынныг мага-ботту Кара довурак базырып каар. Ынчалза-даа калган кижии Ындыг хире эвес чораан. Чүрээ сокпайн туруптарын Чүге-ле ийик, ожааваан боор. «Өлүм караа соок» дижи Өжээнниг дег кедеп чыдар. Өгүнү ишти ээнзирээр Өөрүшкүнү өжүр шааптар. «Аът өлүр — баглаажы артар. Ада өлүр — оглу артар». Чоргааралың болуп чораан Шолбан, Марина соон салгаар. Шала чымчак хүлүмзүрээр, Шалап, тулап, ойнап чордун. Чараш көштер дөгерези Сагыштарда таңмаланган. Чырыктылыг овурунну Шыдыраачы өөрүн утпас. Чүс-чүс чылдар чурттавас бол, Чүректерге шыгжап артар.

Даңзы САЛЧАК.

Хостуг хүреш дугайында

Төлге безин дүжүп турда...

2008 чылдың январь айның төнчүзүндө Красноярск хоорайга хостуг хүрешке Иван Ярыгин аттыг дээди чергениң маргылдаазы болуп эрткен. «Делегейниң биче чемпионадынга» 20 ажыг чурттардан кончуг шыырак мөгелер киришкен. Ооң тиилекчилери боттарының чурттарында бо чайын Пекинге эртер Олимпий оюннарынче кол кордакчылар апарган. Ынчангаш маргылдааның эрге-байдалы бо удаа кажан-гызындан-даа артык бедик болган.

Бо маргылдааны көөрү-биле база аңаа кирип турган тыва мөгелерге аарыкчылаары-биле чүгле Ак-Довурактан безин бир «Газель» кижии Красноярскиге четтивис. Маргылдаа кончуг чидиг демиселге эрткен. Россияның командазындан дагестан мөгелер эң шыырак белеткелдин көргүскеш, эр улус аразына колдуу шупту чемпионнар болду. АКШ-тың кара кештиг уруглары болгаш моол кыстар база эки белеткелдин көргүстүлөр. Эр хейлер!

Бо улуг маргылдааны көргөш, республикада хостуг хүрештин сайзыралына хамаарыштыр элээн бодандым. Бирээде, хамык-ла чурттар, ооң иштинде Россия бо чайын Пекинге эртер олимпийжи хүрештерге дыка шыырак белеткенип турар-дыр. Ийиде, бистин чуртка хамаарыштыр алыр болза, ооң өзүн ам база Кавказтан оолдар тургузар-дыр деп бодадым.

Тыва мөгелерге хамаарыштыр бодалым кандыгыл? Ону база-ла Иван Ярыгин аттыг маргылдаага хамаарыштыр бижиин. Аңаа Артыш Томбулак, Аян-оол Ондар болгаш Омак Сүрүн хүрешти. Бо оолдарның аразындан чүгле Артыш дөрттүн биринге чедир хүрешти. Салыг үезинде чаңгыс-даа таптыг халдаашкын кылып чадап кагды, бодунга бүзүрел чок хүрешкеш, октадып алды. Бурган өршээп, төлге безин ийи катап дүжүп бээр, удурланыкчызын буттап алгаш, сан ап чадап кагды.

Маргылдаа тыва мөгелерниң белеткелиниң кошкаан болгаш күш-дамыр талазы-биле сулазын көргүстү. Олар элдептиг чүве — чаңгыс-даа дидим арга кылбадылар! Көрүп олурган бистерге, тыва аарыкчыларга, хомуданчыын, хораннын канчаар.

Май айда хостуг хүрешке Россияның чемпионады эртер. Аңаа тыва мөгелер мындыг байдалга хүрежир болза, кончуг багай-дыр. Тренерлер аңаа оолдарны уйгу-дыш чок эки белеткээри чугула. Чаа спорткомплексиг болу бергеш, ындыг көргүзүлгелер болурга, тааржыр бе? Ооң кадында, алдарлыг мөге, тренер Сергей Белоглазовтун «Тываларда амгы үеде Лориса Ооржактан өске, сылдыс чок» дээн сөстери силерни, тыва мөгелерни, хомудатпас-тыр бе?

Ч.ОНДАР,
ТР-ниң Күш-культураның
болгаш спорттун алдарлыг
ажылдакчызы.

Ак-Довурак хоорай.

ЧЫРЫК СЕТКИЛДИГ ШЫДЫРААЧЫ ЭЖИМ

ышкынганы-биле өг-бүлөгө тава-рышкан аар ажыг-шүжүүн, ханы кажыыдалын, тыва черге шыдыраа спортун сайзырадырынга кириген үлүүн карак-биле көргөн, кандыг-даа деңнелдиг маргылдааларны кады судьялап чораан-даа болзумза — ол бүгүнү хөөкүй эш хөөрде черге хөмдүнмээнде, дириг чорда, шорбажылап кагбаанымга ам келгеш, аксым туттунуп хомудаар-дыр мен. Кылыр иштиң деги херек, соругдаанын сонгаарладып болбас деп чүве ол-дур ийин. Мындыг таварылгада, массалыг информация чепсектеринге бажы каткан хоочун журналист, чогаалчы Сарыг-оол Тамба-Сүрүн-ович Куулар (журналистер, ылаң-гыя «Шын» солун, радио, телевидение улузу нургулайында Өлбес-Сарыг дээр) эр хиндиктиг өөрүнге эпти-ле мынчаар баштактыр: «Сонгаарладып чоруп тургаш, чорта берзе, оозу кончуг».

Меге сарыг өртемчейге 70-ни ажып, 80-ниң эжин көрүп, эргиниң чаа-ла артап четтикпейн Каң-оол Күрүевич Саян алдын тынындан, аяс дээр, ай, хүнден чарылгаш, дириг бойдус-биле байырлашкаш, өске оранче аъттанып, өлүг бойдусче шилчээр.

Радио, телевидениениң ажил-чорудулгазынга журналист, инженер, режиссер, оператор, фотограф, чырык берикчизи, чолаачы, бирик кагар машиначы дээр, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, аштакчыдан эгелээр, комитет даргазының оралакчызынга, оон теле-төптүн директорунга чедир ажилдап чораан. К.К.Саянның хүн бүрү кичээнге, киржилгези чокта, үүле-херек чогуур деңнелге чедир шошкун албас, чогуу-четпес боор чүве-ле болгай.

Мен Каң-оол Күрүевичини тыва радионун диктору турар шаамдан эгелээр таныыр, билир болгаш эдержир чордум. Шынын чугаалаарга, шыдыраалап тургаш, чоок танышкан бис. Тываның баштайгы харылзаа инженерлериниң бирээ-

чораан. Көк солдат тургаш, хүлээр алганы дайынчы даңгыраанга ажык-чарлыг үелер келгиче чедир шынчы арткан. Ооң шериг албаны хаап турган чери ракета, үндөн дүргөн ужал хыдыкчы самолеттар, ужал чүүлдүн дайын-чаага ажыглаар чепсээ-биле холбаалыг болган ужурунда, совет күрүнениң ыдыктыг чажыды деп чүвени тыва солдат думчуунга керттип ап, дайынчы даңгыраан үрөп, даап бодаашкын хевирлиг үй-балай сөстөр ыттап болбазын 40 ажыг чылдар дургузунда сагып, кымга-даа ак хар ажып сөглөвейн келген.

Харылзаа институтун дооскан аныяк инженер 1966 чылда ажылгалга кирген теле-төптүн директорунга томуйлаткан. Ынчан ооң-биле харылзаа шугумунун хоочуннары Ю.Евдокимов, А.Конгар, баштайгы тележурналист Д.Е.Ондар, радио журналистер К.О.Хертек, С.К.Хертек, М.Д.Кара-Тонгун, Л.М.Зубарева К.К.Саян-биле тыва телевидениени сайзырадырынга улуг салышкынны кириген. Новосибирскиниң харылзаа институтун дооскан Шактар-оол Ондар, Маадыр-оол Монгольбии, Маадыр Куулар, Гранат Сонам-Байыр болгаш өскөлөр-даа байлак дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, бот-боттарына удур-дедир дузалажып, чаңгыс демниг ажилдап турган. Ол-ла чылдарда транспорт дээр, техниктиг дериг-херекселдер чаарттынып, үениң негелдезинге дүүштүр чоруп турган. Каң-оол Саян аныяк удуртукчу тургашла, янзы-бүрү мергежилдин специалистерин быжыг найыралдыг интернационалчы коллектив кылдыр организаастап ап шыдаан.

Телевидение улузу республикада билдингир шыырак шыдыраачы удуртукчузунга чоргаарланыр чорааннар. Аңаа К.К.Саян-биле кады шыдыраачы чогаалчылар В.Б.-Х.Монгуш, Е.Д.Танова, В.С.Шаравии, улустун чогаалчызы К.Э.К.Кудажы, журналистер А.Х.Аир, С.К.Хертек,

А.С.Паршаков, Вячеслав Асатов, Лев Балдак, М.Д.Түлүш сугларның ТР-ниң чемпиону бедик атты ап турганының дириг херечилери болуп артып калган бис.

Элбекшилдиг, чүгээр шагда эки-бакты аравыста үлежи чораан эштеривистин чедишкенин «чуур» хоочураан куурумчу чаңчыл бүдүн чылдың ужу-бажында бүдүү союп чедип келир турган. Ажык-чарлыг апарган үеде, акшый берген ашактар ам ону чажырып чоор. Сайзыраңгай социализм дижи таптаашкын чылдарында магалыг боор чүве-ле болгай. Магазин иштинде делгүүлөрдө «ак бөрттүг» шампаннардан эгелээр, кылаң-кара водкага чедир кандыгызы-даа «дүргөн садып ап көр» дээнзиг, баштары сириңейин, кыңгырткайнып тургулаар, өртээ база өй-тап. «Арга кирген кижии саат дайнаар» дишкеш, аравыста октажыпкаш, ийи-бир шил кылаң-караны дергилепкеш, «декей салып», Расул Гамзатовтун шүлүктөп каанында ышкаш «бөлүг-лежи чыгып келгеш, бөргүн ушта шааптар» шаавыс ам харын талыгырда ыдып каапкан ойнаарак дег таалалды сагыштарга арттырып кааш, караш диген. Ыт ишпес кара сугнун ындында чаштынып чыдар оо-хоран, овуузуңнуг хилинчээр кымдан артык биле тура-ла, чеме-халаг, ыткыр сөстөр чеже-даа шивегейле, ийи кулакты кыскаш, ону иже кааптар — чүү-хөөнү сактып келгеш, чүрек кижиир чүдек багай амытаннар-дыр бис ийин. Чидирипкенивис бистин эш бирги удуртукчу тергипкеччи байдалдыг кижии мен деп турбас, бичии чооглай каапса-даа хөлүн часпас, бие-эги-ле бөдүүн бүдүжүн, топтуг чаңын салбас, чымыраартыр көрүп алган, чымчак хүлүмзүрүүн ышкынмас. Көжүп чоруур хөктүг чугааларны хөйүнү билир, хөөрөшкен өөрүнге тө каап бээр: чамдык молдурга даргажыктар-биле «декей салырга», үш-үдүрүм-эреңгей сөстөр-биле эш-өөрүн элзедиксээр, ол

Уран чүүл

Тываның үрер хөгжүмү онзагай

Валерий Ондар биле Алексей Крыженковский увертюра кичселдезинде.

Март 10-да Красноярск хоорайдан Алексей Всеволодович Крыженовскийге — хөгжүмнүн үрер херекселдер кафедрасының доцентизинге баштаткан Красноярскиниң күрүнениң хөгжүм болгаш театр академиясының делегациязы келген. Олар Кызылдың уран чүүл училищезинге, республиканың уран чүүл школазынга болгаш академияның салбырынга мастер-класстарны эрттирген. Башкылар үрер херекселдерге чараш кылдыр ойнаарының аргаларына сургуулдарны өөредир сорулгалыг келген. Чөөн чүктүн Сибирь округунун хөгжүм культуразының төвү

болган Красноярск хоорайның хөгжүм болгаш театр академиязы

Мен база удавас мынчалдыр ойнай бээр мен....

Тыва-биле быжыг харылзаалыг. Амгы үеде ында Тывадан 14 кижии өөренип турар, бо чылын 5 кижини база өөредип чорудар.

Республиканың уран чүүл школазының директору В.Д. Ондар Алексей Всеволодовичиниң бирги үндүрүлгезиниң сургуулу. Ол өөредилгезин дооскаш, төрөөн Тывазынга ажылдап чедип келгеш, башкызы-биле харылзаазын үспейн чоруур. Олар ажылының аайы-биле бо-ла ужуражыр, Тывага хөгжүмнүн үрер жанрын хөгжүдеринге улуг үлүг-хуузу кирип чоруурлар.

«5 чыл дургузунда Кызылда шупту чүве дыка өскерилген-дир. Оон мурнунда чылдарда вибронфон деп херекселди үргүлчү бодум, ап чоруп турган мен. Ам ол херексел мында бар апарган-дыр, ол өөрүнчүг-дүр. Красноярскиде өөренип турар тыва уруглар эки өөренип турар. Янзы-бүрү конкурстарга хей санныг тирилгелерни чедип ап турарлар. Чижээ, Монгуш Байлак — делегейиниң 4 конкурстарының лауреады.

Кижии бүрүзү Красноярскиге чедип барып өөренип харыы чок болур болгай. Бо талазы-биле Тывага эртем чедип алырының кол-кол 3 звенозу бар: уран чүүл школазы, уран чүүл училищези база академияның салбыры. А башкылар бээр талантылыг уругларны көрүп алыр дээш келир, оларны элээн каш чылдар дургузунда хайгаарап кээр. Оон соонда Красноярск хоорайга өөренири-биле оларны чалаар.

Тываның үрер хөгжүмнүн онзагайы болза, академиктиг хөгжүмнү национал хөгжүм херекселдеринге таарыштырып ойнап турары. Ынчангаш удавас чаа жанр тыптып келири чадавас, чүге дизе бо ийи угланышкын бот-боттарынга чүүлдеш, чараш кылдыр тааржый турар» — деп, А.В. Крыженовский чугаалаан.

Ай-кыс Арапчор.

Ноталар-биле хөгжүм делегейинче, че-ве!

Аалчылар республиканың уран чүүл школазынга болган концертти сонуурган көргөнгөн. Аңаа Красноярск хоорайда өөренип турар Ай-кыс Арапчор база киришкен. Ол башкылары-биле кады чедип келген. Концертке Ай-кыс маримбе деп хөгжүм херекселинге бодунун чараш оюнун көргүскен. Үрер хөгжүм херекселдериниң «Ойна» ансамблиниң чаа составы

көрүкчүлерни оюн-хөгжүмү-биле өөрткен. Алексей Всеволодович биле Валерий Дыртый-оолович — башкызы болгаш өөреникчизи — увертюраны ойнааннар. Залда көрүкчүлөр оларны адыш часкап, чылыг хүлээп ап турганнар. Концерт солун болган.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ. Авторнун тырттырган чурктары.

Аныяк үннер

СЫЛДЫЗЫ ЧАЙНАП «ХЫПТЫ»

Март 8-те — Бүгү-делегейниң Херээженер хүнүнде аваларга белек кылдыр «Ынакшылдың чырыткызы» деп концертин Тываның күрүнө филармониясының ыраажызы Борбак-оол Салчак бараалгаткан. Залда чаңгыс-даа хостуг олут чок болган, ук концерт бүгү херээжен чонга частың кайгамчык байырлалының бүдүүзүнде утундурбас онза чараш боодал чечек ышкаш, сагыш-сеткилге таңмаланып арткан. Тываның келир үеде онзагай ыраажызының сылдызы үнүп олурарының херечилери болдус.

Алдар-аттыг ыраажы, чаңгыс чер-чуртуу Николай Өскеевич Өлзей-оолдун мага хандыр ырлап чорааны «Бажы бедик Байла-Тайгам» деп ыры-биле Борбак-оол Салчак концертин ажитты. «Өскөн-төрөөн черим, ук-төөгүм Бай-Тайганың Кызыл-Даг, Көп-Сөөктен мен» деп, ол чоргаарал-биле чугаалады. «Бажы бедик Бай-Тайгага бадыланып алыр бис бе? Мөңгүн баштыг Бай-Тайгага мөңгө шагда чурттаар бис бе?» деп улаштыр ырлады.

Борбак-оол Салчак Танды, Улуг-Хем кожууннарга ажылдап чораан болгаш күш-ажылчы базымын эгелээн черлерин утпайн, өөрүшкүнүн мөгейни кылдыр «Межегейим», «Дүнеки Шагаан-Арыг» дээн ышкаш ырларны бараалгатты. Шагаан-Арыгның төп Культура бажыңыга ажылдап тура, аныяк

ыраажы «Чаатының ыраажызы» ыры конкурзунга Гран-при шаңналын чаалап алган соонда, күрүнө филармониязы ону чалап алгандан бээр үр-даа болбаан. Атсурагылыг коллектив-биле ол Франциядан бээр чедип каапкан, арга-дуржулгазы бедээни көскү.

Концерттин эң бедик сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүн кезээ ава дугайында ырлар болду. Ындыг болбас арга чок, барып-барып, март 8-те аваларны алгавайн, кымны алгаар боор. Орус, тыва-даа дылга ава дугайында ырларын ол өске өртемчейге «аыттаныпкан» иезинге тураскаадып турарын сеткил хайныышкын-биле чугаалаарга, көрүкчүлөр ону деткип, демниг адыш часкаашкыннары-биле уткуп, үдеди.

Байырлалда ийи дакпыр байырлал кылган Борбак-оол Салчакка Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Станислав Ирил, Луиза Мортай-оол, Эльвира Докулак олар байыр чедирип, кады ырлаштылар. Аныяк ыраажының чоок кижилери хей-хей боодал чечектерни сөңнеп, өңнүг телевизор, хөгжүмнүг төптү белекке берди.

«Тыва эстрада» октаргайының делгеминде чаа сылдыс «хыпканы» ол-дур. Оон херел оду чайынналып-ла турзун ам!

Светлана БАЛЧЫР.

ОРУКТУ ДУГЛААН

Тыва Республиканың Автомобиль оруктарының эргелели чүэк сөөртүкчүлериниң кичээнгеинге дараазында чүүлдү дыннадып тур:

Бүрен хемни кежир ыаш көвүрүгнүн септелгезин эгелээни-биле холбаштыр Бүрен-Бай-Хаак — Ильинка участогунда 52 километрде автотранспорт шимчээшкенинге Сарыг-Сеп — Балгазын автомобиль оруун 2008 чылдың март 17-ден эгелеп дуглаан.

Августина Чолбаевна ХОВАЛЫГ-НЫҢ адынга тывыскан пенсия шын-зыдылгазының читкенин барымдаа-лааш, ону күш чок деп санаар.

Бодандар дигии

Кулакче эвес, а каракче чугаалаңар. Ол дээрге бодандарны оттуруптар онзагай бир орган-дыр.

Константин Станиславский.

Бодунуң кылып билир чүүлүңге өске кижини кажан-даа дүвүрөтпө.

Л.Толстой.

Сонуургак болур болзунза, хейнү билир боор сен.

Сократ.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ынак оглуус, акывыс, чээнивис, хүндүлүг эживис Эрес (Мачаай) Доңмас-оолович МОНГУШТУҢ үр эвес аар аарааш мөчээни-биле холбаштыр кажы-далывысты үлежип Ак-Довурак хоорайдан, Кызыл хоорайдан, Бай-Тайга кожуундан, Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр суурундан келген дөргүл-төрелдеривиске, Эдуард Монгуштуң өг-бүлезинге, Каң-оол Монгуштуң өг-бүлезинге, Таңды кожуундан Рада Чоргаловнаның өг-бүлезинге, оглумнун эш-өөрүңге, акы-дунмазынга, Ак-Довурактын ГАЗельдер чолаачыларынга болгаш төрөл чонувуска биске таварышкан берге үелерде моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедиргени дээш сеткиливистиң ханызындан четтиргенивисти илередип тур бис.

Авазындан, дуңмазындан.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИДИСТЕР: нийтигел-политиктиг кидис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 10000. Чагыт 27. Номери парлагаче дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациясының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечиледиг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодандары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.